

दामल्यांचें शास्त्रीय मराठी व्याकरण

टीका

सुबंत विचार

टीकामुख

गोंवें प्रांतांतलें कांडा घेथें विघणान्या प्राचीप्रभा नांवाच्या चिमकुल्या मासिक-पुस्तकांतून प्रस्तुत टीकेतील सुबंतविचार प्रसिद्द झाला आहे. तें मासिकपुस्तक अति लहान पडल्यामुळें, सुबंतविचार प्रसिद्द करावपाक नसला दोन वर्षे हि पुरणार नाहींत. ग्रंथमाला व विश्ववृत्त चड पडल्यापामून, तेनांत नांव घेण्यासारकें मोठेंसें मासिकपुस्तक उरलें नाहीं. सचव दामल्यांच्या व्याकरणावरील टीकेचा हा उत्तरार्ध स्वतंत्र चोपड्याच्या रूपानें काढला आहे.

(१)

च-सर्वनाम

मराठींत च म्हणून एक सर्वनाम आहे. त्याचा शोध तर सोडून च या, परंतु अस्तित्व हि पूर्ववैद्याकरणांना माहीत नाहीं. संस्कृतांत त्यद् म्हणून एक सर्वनाम आहे. हें सर्वनाम प्रांथिक संस्कृतांत फारसें किंवा बिलकुल आढळत नाहीं. परंतु संस्कृत भाषा बोलण्यांत जेव्हां हमेष येत होती तेव्हां लोकप्रचारांत हें अतिशय होतें असें दिसतें. वैदिक भाषेंत, मात्र, हें त्यद् सडकून योजिल्लें आढळतें. वैदिक भाषेंतून लौकिक व प्रांतिक भाषाद्वारा हें त्यद् मराठींत आलें आहे. ह्या त्यद् चो दोन रूपें मराठींत आहेत. (१) त्यो, त्यी, त्यें; व (२) चा, ची, चें.

(त्यः) स्पः = त्यो

(त्या) स्या = त्यी

त्यद् = त्ये

तसेच

(त्यः) स्यः = चा = चा

(त्या) स्या = चा = ची

त्यद् = चं = चें

त्यो-त्यी-त्ये हीं रूपें सध्यां अशिष्ट लोक मराठींत योजतात व जुन्या मराठी पोथ्यांत सांपडतात.

चा-ची-चें हीं रूपें, मात्र, शिष्ट मराठींत हमेष योजतात. तो प्रकार असा.

घर	चें	घर	= गृहं	त्यद्	गृहं	(एकवचन)
घरें	चीं	घरें	= गृहाणि	त्यानि	गृहाणि	(अनेकवचन)
स्त्री	ची	स्त्री	= स्त्री	स्या	स्त्री	(एकवचन)
स्त्रिया	च्या	स्त्रिया	= स्त्रियः	त्याः	स्त्रियः	(अनेकवचन)
पुरुष	चा	पुरुष	= पुरुषः	स्यः	पुरुषः	(एकवचन)
पुरुष	चे	पुरुष	= पुरुषाः	त्ये	पुरुषाः	(अनेकवचन)
गांव	चा	गांव	= ग्रामः	स्यः	ग्रामः	
शहरें	चीं	शहरें	= नगराणि	त्यानि	नगराणि	
बाग	चे	बाग	= आक्रीडाः	त्ये	आक्रीडाः	
धवे	चे	धवे	= स्तवकाः	त्ये	स्तवकाः	
गाडी	ची	गाडी	= गंत्रिः	स्या	गंत्रिः	
जो	चा	जो	= यः	स्यः	यः	
तो	चा	तो	= सः	स्यः	सः	
ती	ची	ती	= सा	स्या	सा	
जशी	ची	तशी	= यादृशी	स्या	तादृशी	

असे प्रयोग ह्या (चा, ची, चें) च सर्वनामाचे होतात. ह्या सर्वनामाच्या विभक्त्यांचे प्रयोग एणेंप्रमाणें:—

सोमवार	चा	सोमवार	= सोमवारः	स्यः	सोमवारः	(प्रथमा)
सोमवारी	च्या	सोमवारी	= सोमवारे	त्यस्मिन्	सोमवारे	(सप्तमी)
सोमवारा	च्या	सोमवारास	= सोमवाराय	त्यस्मै	सोमवाराय	(चतुर्थी)
सोमवारा	च्या	सोमवारा	= सोमवारस्य	त्यस्य	सोमवारस्य	(षष्ठी)
सोमवारें	चेन, चें	सोमवारें	= सोमवारेण	त्येन	सोमवारेण	(तृतीया)
घरीं	च्या	घरीं	= गृहे	त्यस्मिन्	गृहे	(सप्तमी)
बायकां	च्या	बायकांनीं	= स्त्रीभिः	त्याभिः	स्त्रीभिः	(तृतीया)

पुरुषां च्या (चे) पुरुषांस = पुरुषेभ्यः त्येभ्यः पुरुषेभ्यः (चतुर्थी)

महिन्या च्या महिन्यास = मासाय त्यस्मै मासाय (चतुर्थी)

त्यो, त्या, त्वें, हीं सर्वनामरूपें स्वतंत्र योजिलीं जातात; तो, ती, तें, यांच्या-प्रमाणें. परंतु, चा, ची, चें, हीं रूपें स्वतंत्र योजिलीं जात नाहीत. नामांच्या किंवा इतर सर्वनामांच्या किंवा शब्दांच्या पुढें तीं येतात.

जसें चें तसें

जस्या, जशा, च्या तशास

माझा मी, तुमचे तुम्ही, ज्याचा तो, कोणाचें कोण, हीं उदाहरणें ह्या त्यद् ऊर्फ च सर्वनामाचीं नव्हत. दामल्यांनीं तीं आपल्या व्याकरणांत (पृष्ठ ६७८ टीप २) चुकीनें तेथें नमूद केलीं आहेत. माझ, तुमच, ज्याच, कोणाच हीं चान्त विशेषणें व नामें आहेत. त्यांचीं प्रथमेचीं रूपें तुझा, तुमचा, माझा, ज्याचा, कोणाचें, हीं आहेत. हीं हि बाब वैयाकरणांना माहीत नाही.

घर चें घर, ह्याचा अपभ्रंश घर च्या घर. घर च्या घर हा अशुद्ध प्रयोग आहे. तो वेडाच्या वेडा आहे (दामले व्याकरण, पृष्ठ ६७९) हा प्रयोग अशुद्ध आहे. शुद्ध प्रयोग असा:— तो वेडा चा वेडा आहे.

(अशुद्ध) जशाच्या तसा = (शुद्ध) जसा चा तसा

(अशुद्ध) कोराच्या कोरा = (शुद्ध) कोरा चा कोरा

(अशुद्ध) ढच्या ढ = (शुद्ध) ढ चा ढ

हें च-सर्वनाम मागील शब्दाला जोडून काढूं नये, स्वतंत्र लिहावें. षष्ठी विभक्तीचे अर्थ सांगतांना, ह्या च-सर्वनामाला षष्ठीचा प्रत्यय समजून दामल्यांनीं (६७९) ह्याचे साकल्यादि अर्थ दिले आहेत !

(२)

च-अव्यय

त्यद् हा शब्द वेदभाषेत अव्यय हि आहे. ह्या त्यद् पासून मराठींत च हें अव्यय आलें आहे.

त्यद् = च्चिअ = चि = च

त्वं ह त्यद् इंद्र कुत्सं आवः = तूं च इंद्रा कुत्साला राखिलेंस.

हा च अवधारणार्थक आहे. वेदांत त्यद् हि अवधारणार्थक च आहे. ज्ञानेश्वरींत चि हें रूप येतें.

तू च, रामा च, मी च, ह्या स्थलीं अवधारणा आहे. महाराष्ट्री-व्याकरणकार समुच्चयार्थक चिअ एव या संस्कृत अव्ययाबद्दल घेतो असें सांगतात. म्हणजे एव स्थलीं चिअ आदेश होतो, एवढें च सांगतात. चिअ ची व्युत्पत्ति सांगत नाहींत. महाराष्ट्री चिअ चा उगम पिशेलला दाखवितां आला नाहीं.

च हें सर्वनाम व च हें अव्यय स्वतंत्रपणें वेदभार्येतून महाराष्ट्री, शौरसेनी, वगैरे प्राकृतांहून निराख्या अशा प्रांतिक भाषेच्या द्वारा मराठींत आलें आहे. सध्या जी महाराष्ट्री भाषा आपणाला उपलब्ध आहे ती संपूर्णपणें आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचली नाहीं असा तरी एक पक्ष काढावा लागतो; किंवा मराठीची जननी किंवा मातामही, सध्या जी आपल्याला उपलब्ध महाराष्ट्री आहे तिच्याहून किंचित् भिन्न असावी म्हणजे जीत त्यदुत्पन्न च हें सर्वनाम व अव्यय होतें ती असावी, असा तरी दुसरा पक्ष काढावा लागतो.

(३)

समुच्चयार्थक च (अव्यय)

गृहं	च	गृहं	= घर	च	घर
गृहाणि	च	गृहाणि	= घरे	च	घरें
पाणी	च	पाणी	= पानीयं	च	पानीयं

संस्कृतांत च समुच्चयार्थक असतो तो च च येथें मराठींत समुच्चयार्थक आहे. हा च महाराष्ट्रीद्वारा आलेला नाहीं; मूळ संस्कृतांनून च मराठीनें घेतला आहे. घरें च घरें म्हणजे घरें आणि घरें म्हणजे पुष्कळ घरें. घर च घर म्हणजे विस्तीर्ण घर, तात्पर्य या च चा अर्थ समुच्चय, विस्तार, असा आहे.

(४)

तत्संबंधक ईच

संस्कृत ईय (छ, छण्) प्रत्ययापासून हा तत्संबंधक ईच निघाला आहे.

ईय = इज्ज = ईच = च

शालीय	= शाळेच	(चा - ची - चें)
मालीय	= माळेच	(चा - ची - चें)
पाणिनीय	= पाणिनीच	(चा - ची - चें)
रामीय	= रामाच	(चा - ची - चें)

हरीय = हरीच (चा - ची - चें)

गृहीय = घरीच (चा - ची - चें)

ही ईच प्रत्ययान्त तद्धिते नामे किंवा विशेषणे असतात.

गाढवीचा कोठें गेला (नाम)

घरीच्यांस दूर करी (नाम)

मालेचे मर्णा (विशेषण)

संस्कृत गृहीय, मालीय, गर्दभीय, हे जसे षष्ठ्यन्त शब्द नाहीत, किंवा करण्याचें, मारण्याचें, पिणेचें, हे जसे षष्ठ्यन्त शब्द नाहीत, त्याप्रमाणें च घरीच, दारीच, वनीच, हे हि षष्ठ्यन्त शब्द नाहीत. अज्ञानानें वैयाकरणपाशा त्याला षष्ठी म्हणोत. परंतु ती वस्तुतः षष्ठी नाही.

तदीय = त्याच (चा - ची - चें)

अस्मदीय = आमचे (चा - ची - चें)

त्वदीय = तुझ (चा, ची, चें)

ह्या हि षष्ठ्या नाहीत; नामे किंवा विशेषणे आहेत.

त्याचें लिहून होईल = तदीयं लेखनं भविष्यति

जसे तदीय हें लेखन याचें विशेषण, तसें च त्याचें हें लिहून या नामाचें विशेषण आहे. लिहून हें नाम आहे, हें मागें सांगितलें च आहे. त्याचें ही षष्ठी धरून व लिहून हें ऊनधानुसाधित धरून, झालें याला षष्ठ्यन्त त्याचें हा कर्ता करणें हा केवळ पंचद्राविडीप्राणायाम आहे. नुसतें, लिहून होईल, असें हि संपूर्ण वाक्य होतें. या वाक्यांत लिहून हें नाम धातुरूपेश आहे. तस्य ही सरोसरीची षष्ठी आहे. तदीय - त्याच हें विशेषण आहे.

(५)

त्यक् = च

म्याक्स मूलर म्हणतो की संस्कृत षष्ठीच्या स्य पासून त्य प्रत्यय निघाला. त्याचा च अनुवाद डॉक्टर सर रामरुष्ण भांडारकर करतात. पण वस्तुस्थिति ह्याहून निराळी असलेली दिसते. त्य (त्यक्) प्रत्यय त्यद् या सर्वनामापासून निघालेला आहे. षष्ठीच्या स्य पासून तो निघता, तर त्याला तिन्हीं लिंगां व दोन्हीं वचनां विकरण झालें नसतें. कारण, जनक शब्दाचे गुणधर्म जन्य शब्द प्रायः एकाएकीं सोडीत नाहीत. आतां, त्य या प्रत्ययाची उत्पत्ति त्यद् या सर्वनामापासून धरिली म्हणजे ही विकरणशीलतेची अडचण राहत नाही. सबब ही च व्युत्पत्ति सरी, असें मला दिसतें.

अत्र + त्यद् = अत्रत्य (एथच)
 कुत्र + त्यद् = कुत्रत्य (कुठच)
 दक्षिणा + त्यद् = दाक्षिणात्य (दक्षिणच, सालच)
 ततस् + त्यद् = ततस्त्य (तेथच)

अव्ययांना व तसन्त नामरूपांना हा त्यक् संस्कृतांत लागतो. तसाच तो मराठींत हि लागतो.

(५^१/_२)

षष्ठी + सर्वनाम च

मराठींत जी सरी षष्ठी आहे तिच्या पुढें त्यत् पासून निघालेलें च सर्वनाम हमेशा येतें.

रामस्य त्यद् गृहं = रामा चें घर

रामा ही षष्ठी. चें म्हणजे तें

रामाचें घर = That house of राम

रामा घरीं = At the house of राम

रामा च्या घरीं = At that house of राम

हें त्यद् पासून निघालेलें च सर्वनाम सहज च तिन्हीं लिंगीं व दोन्हीं वचनां चालतें.

हाता बोटें पांच आहेत = There are five fingers of the hand

हाता चीं बोटें पांच आहेत = Those fingers of the hand are five

चीं हें सर्वनाम दर्शक बोटें या नामाशीं समानाधिकृत.

घरा चीं दारें = घरा तीं दारें = Those doors of the house

डोक्या चे केस = डोक्या ते केस = Those hairs of the head

नदी चें पाणी = नदी तें पाणी = That water of the river

सारांश, सरी ज्ञानेश्वरी षष्ठी मराठींत सर्वत्र आहे. ती माहीत नसल्यामुळें, घराच, डोक्याच, नदीच, ह्या दोन निरनिराळ्या शब्दांना एकत्र लिहून आमचे मराठी वैयाकरण त्यांना षष्ठी म्हणतात. सुतार व लोहार पाणिनीचें काम करूं लागल्या-
 बर ह्याहून आणखी कोणता चुथडा व्हावा !

१ देवघरीं (समास)

२ देवा घरीं (षष्ठी नुसती)

३ देवा च्या घरीं (च सर्वनामाची सममी + षष्ठी)

(६)

(एय - ढक् प्रत्ययोत्पन्न) ईच

भागिनेय = बाहिणेच (चा - ची - चें)
हात् तिच्या बाहिणेचा मी = हंत तदीयस्य भागिनेय अहं
वाराणसेय = बनारसेच (चा-ची-चें)

(स्थ पासून निघालेला) च

गृहस्थ = घरस्थ = घरञ्च = घरच (चा - ची - चें)
तलस्थ = तलस्थ = तलञ्च = तळच (चा - ची - चें)
ग्रामस्थ = गावस्थ = गावञ्च = गांवच
हस्तस्थ = हस्तस्थ = हातञ्च = हातच

हीं चान्त विशेषणें स्थ पासून निघालेला च प्रत्यय लागून होतात. हे समास असल्यामुळें प्रथमशब्दावर आघात पडतो आणि त्यामुळें च च्या मागील अ चा आ होते नाहीं.

नीतीचा माणूस = नीतिस्थः मनुष्यः
बुद्धीचा माणूस = बुद्धिस्थः मनुष्यः

(७)

(पंचमीचा) हूनच (चा - ची - चें)

पंचमीचा किंवा सप्तमीचा जो तस् प्रत्यय त्याला त्य प्रत्यय संस्कृतांत लागतो. ततस् + त्य = ततस्त्य, अतस्+त्य = अतस्त्य. त्याप्रमाणें,

गृहतस् + त्य = गृहतस्त्य
(महाराष्ट्री) गृहतः = घरतो
घरतो = घरातून
गृहतस्त्य = घरतो + च्च = घरातूनच (चा - ची - चें)

(८)

(अर्थ-शब्दोत्पन्न) च

अर्थ = अस्थ = अच = आच	
लमाची मुलगी	= लमार्था बालिका
मुंजीचा मुलगा	= मौंज्यर्थः बालकः
स्नानाची शिळा	= स्नानार्था शिला
संध्येची पळी	= संध्यार्था दर्वी
पाण्याचा बैल	= पानीयार्थः बलीवर्दः
पाण्याची विट्टीर	= पानीयार्था वापिका
गव्हांचें पेंव	= गोधूमार्थं विवरं
आगबोटीचे उतारू	= अग्निपोतार्थाः प्रवासिनः
स्लेटीचा दगड	= पाट्यार्था दृशद्
विद्येचें तप	= विद्यार्थं तपः
शाळेचीं मुलें	= शालार्थाः बटवः
वाहनाचा घोडा	= वाहनार्थः घोटकः
तुपाचा रुपया	= घृतार्थः रूप्यकः
घराचा सुतार	= गृहार्थः सूत्रहारः

(९)

(य प्रत्ययोत्पन्न) च

जात्यः क्षत्रियः = जातीचा क्षत्रिय
गृह्यः संस्कारः = घरचा संस्कार
गृह्या घेनुः = घरची गाय

शिवाय यत्, क्यप्, अनीयर्, वगैरे रुत् प्रत्ययांपामून निघालेला च निराळा च. त्याचें विवरण मागें झालें च आहे.

येणेप्रमाणें (१) घरच, (२) घरच, (३) घरीच, (४) घराच, (५) घराच, (६) घराहूनच, घरातूनच, घरूनच, हीं रूपें (१) स्थ, (२) य, (३) इय, (४) त्यद्, (५) अर्थ, (६) तस्य, इत्यादि निरनिराळ्या प्रत्ययांपामून निघालेलीं आहेत व हीं सर्वनामें, विशेषणें किंवा नामें आहेत.

आजपर्यंत ह्या च च्या उगमासंबंधानें फार घोंटाळा माजला होता. कोणी एकट्या इय प्रत्ययापासून तो निघाला असें भीतभीत सुचवीत (ऋष्णशास्त्री चिपळूणकर). कोणी स्य पासून त्य निघाला व त्या त्य पासून च निघाला, अशी तिरपगडी प्रतिपादना करीत (भांडारकर). कोणी साक्षात् षष्ठीच्या स्य पासून च निघाला, असा एकेरी दृष्ट घेऊन बसत. तात्पर्य एका कोणत्या तरी उगमापासून सर्व प्रकारचे च निघाले असावे, असा आजपर्यंतचा सर्वांचा ग्रह होता. तो अर्थात् सोटा होता. हें चान्त विशेषण व नाम सात आठ तऱ्हेनें सात आठ प्रत्ययांपासून मराठींत साधिलेलें आहे. आणि त्या प्रत्ययांपैकीं एकाचा हि संस्कृत स्य ह्या षष्ठीच्या प्रत्ययाशीं दूरचा हि संबंध व संपर्क नाही.

हीं चान्त सर्वनामें, विशेषणें व नामें षष्ठीचीं रूपें आहेत, असें कल्पून, दामले आपल्या व्याकरणांत (पृष्ठ ६७६, ६७७) षष्ठीच्या कारकाधींचें गणन करीत आहेत. तें अर्थात् अप्रयुक्त होय. ह्या अनेकप्रत्ययोत्पन्न च ला षष्ठी म्हणण्याचें सोडून यावें, हा शास्त्रशुद्ध मार्ग होय.

अन्न (सप्तमी) त्य = अन्नत्य

तसें दिवसां (सप्तमी) च = दिवसांच (चा-ची-चें)

तो दिवसांचा निजतो, येथें दिवसांचा हें विशेषण तो चें.

रात्री (सप्तमी) त्य = रात्रीं (सप्तमी) च = रात्रींच (चा-ची-चें)

ती रात्रींची जागते, येथें रात्रींची हें विशेषण ती चें

ऋष्णकाले (सप्तमी) त्य = उन्हाळ्या (सप्तमी) च = उन्हाळ्यांच (चा-ची-चें)
तें उन्हाळ्याचें महाचळेश्वरास जातें, येथें उन्हाळ्याचें हें विशेषण तें चें.

ह्या च चे सेळ हे असे नानाविध आहेत.

(१०)

मराठींत सरी षष्ठी एक च आहे. तिचीं उदाहरणें;

१ भीष्मा तलीं

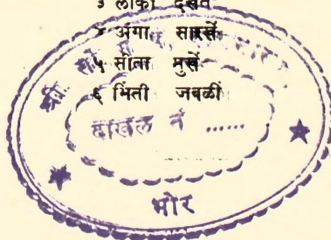
२ घरा बाहेर

३ लोकां देखत

४ अंगा साहस

५ सतिता मुसे

६ भिती जबळी

७ वांनरा हातीं

हैं षष्ठीचें रूप शैकडों स्थलों व हजारों वेळां मराठींत योजिलें जातें. दादोबाचें चान्त रूपांना षष्ठीचीं रूपें म्हणून एकदा जें म्हटलें तें चेड्याप्रमाणें वैयाकरणांच्या पाठीस लागलें व त्याच्यापासून त्यांची सुटका व्हावयाला हा वेळ पातला.

(११)

तें

(१) गमनं प्रति उत्सुकः = गमनातें उत्सुक
 रामं प्रति ब्रूते = रामातें बोलतो
 प्रतकि (अकच्च) = अतइ = अते = ते
 ही कर्मप्रवचनांय द्वितीया आहे

(२) फलार्थं गळति = फलातें जातो
 धनार्थं यतते = धनातें जततो
 अर्थ = अत्थं = आतं = आतें

(३) ग्रामस्य अंतिकं = गावां आंतिअ = गावा आते = गावातें
 (४) ग्रामाय तस्मै = गावा तेया = गावाते

येणेंप्रमाणें तें- ते हा प्रत्यय मराठींत च्यार तऱ्हांनीं येतो.

(१२)

स

(१) तो त्यास म्हणतो = स तस्मै भणति
 तो तीस म्हणतो = स तस्यै भणति
 स्मै = सइ = सि = स
 ज्ञानेश्वरीभाषेंत तेयासि. नंतर त्यासि. सध्या त्यास
 स्यै = सइ = सि = स

हा चतुर्थाचा सि- स प्रत्यय सर्वनामांच्या स्मै-स्यै प्रत्ययापासून मराठींत आला आहे. यद्यपि महाराष्ट्र्यादि प्राकृतांत तस्मै, तस्यै हांचे अपभ्रंश सांपडत नाहींत, तत्रापि, मराठी ज्या महाराष्ट्रीसम प्रातिक प्राकृतापासून उत्पन्न झाली, तींत सा

रूपांचे अपभ्रंश होते, असें म्हणावें लागतें. त्याला उत्तम प्रमाण म्हटसें म्हणजे वर्तमान मराठींतील त्यासि- त्यास, सि- स, हे चतुर्थीचे प्रत्यय. अनेकवचनां आनि-आन् प्रत्ययोत्पन्न अनुनासिक येऊन अनेकवचन त्यासि, त्यास असें होतें. ज्ञानेश्वरी भाषेचें व्याकरण लिहितांना हा उगम माझ्या लक्ष्यांत आला नव्हता. तेव्हां प्रायः मी असा सिद्धांत गृहीत धरून चाललों होतो कीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश हे च काय ते मराठींचे उगम. परंतु, विचारान्तरानें अलीकडे मला असें दिसून येऊं लागलें कीं अनेक स्थली महाराष्ट्री, अपभ्रंश, व शौरसेनी ह्यांच्या हि पलकडे मराठीचे उगम आहेत.

(२) बाघ गाईस मारतो = व्याघ्रः गां सम् मारयति
येथें कर्मप्रवचनीय द्वितीया आहे.

(३) घरास विहीर आहे = गृहस्य अभ्यासे वापिः अस्ति
नदीस शेतें आहेत = नद्याः (अभि) आशे क्षेत्राणि संति
त्या डोंगरास रान आहे = तस्य पर्वतस्य (अभि) आशे अरण्यं अस्ति

येथें आशे ह्या सप्तमीपासून आसि, सि, स हा प्रत्यय मराठींत आला आहे.

(४) तो गावासनी जातो = सः ग्रामसंनिधं गच्छति
त्यासनी वस्त्र नाहीं = तत्संनिधौ वस्त्रं नास्ति
त्यासनी पुसा = तत्संनिधं पृष्ठव्यं

येथें संनिध = संनिह = सनिअ = सनी अशा परंपरेनें सनी हा प्रत्यय आलेला आहे.

(५) दर घरास एक दिवा = गृहशः दीपः
महिन्यास एक व्रत = मासशः व्रतं
पायलीस पसा = प्रथशः प्रसृतिः
येथें शस् पामून स प्रत्यय आला आहे.

(६) घरास घर लागून आहे = गृहस्य सकाशे गृहं लग्नं अस्ति
पेशास पैसा मिळतो = द्रव्यस्य सकाशे द्रव्यं मिलति
ह्या साहा उगमांपासून मराठी सि - स प्रत्यय आला आहे.

(१३)

ला

(१) लागि, लग, ह्या शब्दांपासून ला हा प्रत्यय ज्ञानेश्वरानंतर मराठींत आला आहे. ज्ञानेश्वरकालीं लागि प्रत्यय लागत असे.

(२) ला हा प्रत्यय संस्कृत आरातूपासून हि निघाला आहे.

आरात् = आलाअ = आला = ला
तो-होंगराला जातो = स पर्वतस्य आरात् गच्छति
तो-गावाला जातो = स ग्रामस्य आरात् गच्छति

परंतु

तो भाजीला जातो म्हणजे भाजीलागि जातो
येथे लागि पासूनचा ला आहे.

(३) ला हा प्रत्यय परा ह्या अभिमुख्यार्थी कर्मप्रवचनीयापासून हि निघाला आहे.

परा = अला = ला

हा ला द्वितीयेच्या रूपांना लागतो. महाराष्ट्रांत द्वितीयेचीं रूपें वाघां व वाघा अशीं होत. ह्या रूपांना अभिमुख्यार्थक, धर्मणार्थक किंवा हिंसार्थक परा ह्या कर्मप्रवचनीयापासून निघालेला ला प्रत्यय लागतो.

व्याघ्रः गां परा मारयति = वाघ गाईला मारतो

व्याघ्रः गां मारयति = वाघ गाय मारतो

गाईला ही कर्मप्रवचनीय द्वितीया

गाय ही साथी द्वितीया

वाघ गाईलागुनि अथवा गाईला मारतो, येथे गाईला ताडण करतो असा अर्थ आहे.

वाघ गाईला मारतो, या वाक्याचे दोन अर्थ आहेत. (१) वाघ गाय ठार मारतो; व (२) वाघ गाईस ताडण करतो. पहिल्या अर्थी हिंसार्थक परा ह्या कर्मप्रवचनीयापासून निघालेला ला प्रत्यय लागतो व दुसऱ्या अर्थी लागि पासून निघालेला ला स्पर्शार्थी लागतो.

(१)

वाघ गाईस मारतो = व्याघ्रः गां सं मारयति (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)

वाघ गाईतें मारतो = व्याघ्रः गां प्रति मारयति (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)

वाघ गाईला मारतो = व्याघ्रः गां परा मारयति (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)

परंतु

(२)

गाईस गवत = गवे गवत्तम् (चतुर्थी)

गाईतें गवत = गवार्थे गवत्तम् (चतुर्थी)

गाईला गवत = गाई लागि गवत (चतुर्थी)

आणि

बाध गाय मारतो = व्याघ्रः गां मारयति (द्वितीया सार्धा, दामल्यांची प्रथमा)
हे तीन प्रकारचे प्रयोग आहेत. पहिल्या प्रयोगांत कर्मप्रवचनीय द्वितीया आहे.
दुसऱ्या प्रयोगांत चतुर्थी आहे. तिसऱ्या प्रयोगांत संस्कृतभाषेच्या दृष्टीने द्वितीया
आहे, दामल्यांच्या दृष्टीने प्रथमा आहे. आतां, एथें मराठी वैयाकरणोंमध्ये असा
विचित्र वाद लागला कीं गाईला गवत लागतें व बाध गाईला मारतो, या वाक्यांत
गाईला हें रूप कोणत्या विभक्तीचें आहे. कोणी म्हणत, दोन्हीं वाक्यांत गाईला हें
रूप चतुर्थीचें आहे. कोणी म्हणत, पहिल्या वाक्यांत चतुर्थीचें रूप आहे व
दुसऱ्या वाक्यांत द्वितीयेचें रूप आहे. दामले म्हणतात कीं, मराठींत बिलकुल
द्वितीया च नाही तेव्हां दोन्ही वाक्यांत चतुर्थीचीं रूपें आहेत. पैकां पहिल्या वाक्यांत
चतुर्थीचें रूप आहे व दुसऱ्या वाक्यांत द्वितीयेचें रूप आहे, असें म्हणणारे जे
वैयाकरण होते ते तसें त्या त्या रूपाच्या अर्थावरून म्हणत. ह्यावर दामल्यांनीं
अशी शंका आणिली कीं, अर्थावरून विभक्ती ठरविणें शास्त्रपरिनालिकेच्या दृष्टीनें
अशास्त्र आहे, प्रत्ययांवरून च विभक्ती ठरविल्या पाहिजेत. संस्कृतभाषेच्या शास्त्र-
परिनालिकेच्या दृष्टीनें दामल्यांचें हें विधान अंशतः सशास्त्र आहे. प्रत्ययांवरून च
प्रायः विभक्ती ठरल्या पाहिजेत. परंतु, तसें ठरविण्यापूर्वी, एक मात्र बाव विस-
रतां कामा नये, ती बाव अशी कीं भिन्न उगमांपासून उत्पन्न झालेले भिन्न
प्रत्यय एका च स्वरूपाचे दिसले तरीचि ते संस्कृतांत किंवा मराठींत एक च सम-
जतां कामा नये. गाईला गवत लागतें, या वाक्यांतील ला लागी पासून निघाला
आहे; बाध गाईला मारतो, ह्या वाक्यांतील ला परा ह्या कर्मप्रवचनीयापासून
निघाला आहे; व शेत डोंगराला आहे, ह्या वाक्यांतील ला आरान् अव्ययापासून
निघाला आहे. म्हणजे हे तीन ला प्रत्यय यद्यपि दिसण्याला एकसारखे दिसतात
तत्रापि भिन्न आहेत. ह्या एकसारख्या दिसणाऱ्या भिन्न प्रत्ययांना एक समजून,
आमचे विद्वान् वैयाकरण हमरीतुमरीवर आलेले आहेत. एक म्हणतो हा ला प्रत्यय
द्वितीयेचा आहे, दुसरा म्हणतो चतुर्थीचा आहे, तिसरा म्हणतो दोन्हींचा आहे व
चवथा म्हणतो केवळ चतुर्थीचा च असणें शक्य आहे, कारण मराठींत द्वितीया
अजीबात नाही. सांगावयाला नको च कीं, प्रकृत स्थलीं चवथे हि चुकताहेत व
चवथे हि थोड्याफार अंशानें बराबर आहेत.

व्युत्पत्तिः पहातां दिसेल कीं, स, ला, तें, हे प्रत्यय मराठींत कर्मप्रवचनीयां-
पासून हि आले आहेत, अव्ययांपासून हि आले आहेत व संस्कृत विभक्तिप्रत्ययां-
पासून हि आले आहेत. कर्मप्रवचनीयांपासून जे स, ला, तें, हे प्रत्यय आले आहेत,
त्यांना द्वितीयेचे प्रत्यय मराठींत गणणें युक्त आहे. अव्ययांपासून जे स, ला, तें
आले आहेत त्यांना चतुर्थीचे प्रत्यय गणणें भाग आहे. आणि स्मै - स्वै ह्या सार्व-

नामिक प्रत्यययापासूनचा जो सि - स प्रभय तो जात्या च चतुर्थीचा आहे. तात्पर्य, मराठीत द्वितीयेचे हि प्रत्यय आहेत व चतुर्थीचे हि प्रत्यय आहेत. इतकेंच कीं दिसण्याला हे दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय एकसारखे दिसतात. परंतु, ह्या गोष्टीला इलाज नाही, असे एकसारखे दिसणारे परंतु वस्तुतः व कार्यतः भिन्न प्रत्यय एका च भाषेत असू शकतात. उदाहरणार्थ, दामल्यांनीं ज्यांचा उद्धार केला आहे ते संस्कृतांतील तृतीयेच्या द्विवचनाचा, चतुर्थीच्या द्विवचनाचा व पंचमीच्या द्विवचनाचा भ्याम् प्रत्यय घ्या. येथें तर तीन विभक्तींचे प्रत्यय एकसारखे दिसतात. परंतु, ते वस्तुतः व कार्यतः भिन्न असल्याकारणानें, पाणिनीनं त्या त्या विभक्तींत त्या त्या भ्याम्ला घातलें आहे; संस्कृतांत द्विवचना चतुर्थी, किंवा पंचमी किंवा तृतीया नाही, असें म्हटलें नाही. असें जर तो म्हणता, तर त्याच्या पद्रीं महदज्ञान आलें असतें. कारण, यद्यपि हे तीन विभक्तींचे भ्याम् एकसारखे दिसतात, तत्रापि संस्कृत-पूर्व व वैदिकपूर्व भाषांत ह्या तिन्ही विभक्तींच्या द्विवचनाचे प्रत्यय निःसंशय भिन्न होते. जशी मराठी ही महाराष्ट्रीसदृश प्राकृत भाषेपासून व संस्कृतापासून निघाली आहे, तशीच संस्कृतभाषा व वेदभाषा तत्पूर्व मातृभाषा व मातामहीभाषा यांजपासून निघालेली आहे, ह्यांत संशय नाही. पाणिनि शकपूर्व ७०० पासून १५०० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी झाला. त्याच्या अगोदर १००० वर्षे वेद-भाषेला दिली. तर तत्पूर्वी म्हणजे रामयुधिष्ठिर यांच्या काली जी भाषा आर्यांत प्रचलित होती, ती वेदभाषेची माता किंवा मातामही असावी. तिच्यातून अपभ्रंश होतहोत वैदिकभाषेत व संस्कृत भाषेत हा तिन्ही विभक्तींत सारखा दिसणारा भ्याम् प्रत्यय आला. त्याचे उगम कायकाय व कोणकोणते होते हें यद्यपि आपल्याला आतां कळण्याचा मार्ग उपलब्ध नाही, तत्रापि नाना उगम होते, ह्यांत संशय नाही. तोच प्रकार मराठींत झाला आहे. भिन्न अशा नाना उगमांपासून स, ला, तें, हे द्वितीयेचे व चतुर्थीचे एकसारखे दिसणारे प्रत्यय आले आहेत. परंतु, वस्तुतः व कार्यतः ते भिन्न आहेत. सबब त्यांची मिसल त्या त्या विभक्तींत लावून देणें इतिहास दृष्टीनें, परंपरादृष्टीनें व शास्त्रदृष्टीनें सर्वथा अवश्य आहे.

आणि हा च न्याय साध्या द्वितीयेला हि लाविला पाहिजे. प्रथमेचीं व साध्या द्वितीयेचीं रूपें एकसारखीं दिसलीं म्हणून काय झालें! त्यांचे उगम भिन्न आहेत कार्ये हि भिन्न आहेत व एके स्थलीं रूपें हि भिन्न आहेत.

द्वितीया साधी

	१	२
(प्रथमा)	राम	राम
(द्वितीया)	राम	राम
	रामा	रामां

अंशी द्वितीयेचीं (साध्यां) दोन रूपां मराठींत होतात व तीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपांच्या द्वारा येतात.

राम	रावणा	मारितो
आई	मुलां	म्हणते

असे प्रयोग लौकिक बोलण्यांत हमेशा ऐकूं येतात. ज्ञानेश्वरकालीं हे दोन्ही प्रयोग होते व सध्यां हि आहेत. एका प्रयोगांतल रूपां प्रथमेच्या रूपांसारखीं दिसतात, दुसऱ्या प्रयोगांतल भिन्न आहेत. तेव्हां, द्वितीया समूळ च काढून कसें भागेल ?

एवं च द्वितीयेचीं एकंदर तीन प्रकारचीं रूपां मराठींत होतात:—

१	राम	राम
२	रामा	रामा
३	{ रामाते रामाला रामास	रामांते
		रामांना
		रामांस

निसरा प्रकार संस्कृतांतल कर्मप्रवचनीयांपासून निघाला आहे.

लागि पासून निघालेला ला प्रत्यय लागून तृतीया हि होते. मजला, रामाला, हीं त्याचीं उदाहरणें होत.

मज, मजला	} जाववतें
रामाला, विष्णूला	

हा स्थलां दामले कत्रर्थक चतुर्थी आहे, असें समजतात; परंतु, वस्तुतः एथें तृतीया आहे. हा तृतीयेच्या स-ला-तें प्रत्ययांचा उलगडा चौदाव्या अंकांत केला आहे.

(४) फारशी रा चा हि हा द्वितीयेच्या व चतुर्थीच्या ला ला स्पर्श झालेला आहे.

(५) षष्ठीच्या नां प्रत्ययापासून चतुर्थीचा ला निघाला, संस्कृत षष्ठीपासून मराठी चतुर्थी निघाली, वगैरे (चिपळूणकर, दामले वगैरेंच्या) कल्पना केवळ अज्ञानजन्य अतएव निराधार आहेत. हा असत्कल्पनांकडे यत्किंचित् हि लक्ष्य देण्याचें कारण नाहीं.

(१३^१/_२)

द्वितीया.

सम्, प्रति आणि परा हे निपात संस्कृतांत कर्मप्रवचनीय आहेत, उपसर्ग आहेत व. गति हि आहेत. ते जेव्हां कर्मप्रवचनीय असतात तेव्हां त्यांच्यापासून मराठींत

द्वितीयेचे प्रत्यय उत्पन्न होतात. आता, ते जेव्हा उपसर्ग किंवा गतिसंज्ञक असतात तेव्हा त्यांच्या पासून मराठीत काय कार्य निष्पन्न होतं तें सांगतां.

रामः रावणं मारयति = राम रावण किंवा रावणा मारितो

रामः रावणं घातयति = राम रावण किंवा रावणा घातितो

रामेण रावणः घातितः = रामानें रावण मारिला, घातिला

कर्त्तरि	{	(प्रवचनीय) रामः रावणं प्रति घातयति = राम रावणांतं घातितो (द्वितीया)
		(प्रवचनीय) रामः रावणं सम् घातयति = राम रावणास घातितो (द्वितीया)
		(प्रवचनीय) रामः रावणं परा घातयति = राम रावणाला घातितो (द्वितीया)
कर्मणि	{	(प्रवचनीय) रामेण रावणं प्रति घात्यते = रामानं रावणानें घातिलें, मारिलें (भावे)
		(प्रवचनीय) रामेण रावणं सम् घात्यते = रामानें रावणास मारिलें (भावे)
		(प्रवचनीय) रामेण रावणं परा मार्यते = रामानें रावणाला मारिलें (भावे)
कर्त्तरि	{	(गति) रामः पुत्रिकां प्रतिमारयति = राम मुलगी नेमारतो (द्वितीया)
		(गति) रामः पुत्रिकां समारयति = राम मुलगी समारतो (द्वितीया)
		(गति) रामः पुत्रिकां परामारयति = राम मुलगी लामारतो (द्वितीया)
कर्मणि	{	(गति) रामेण पुत्रिका प्रजिमारिता = रामानें मुलगी नेमारिली (प्रथमा)
		(गति) रामेण पुत्रिका संमारिता = रामानें मुलगी समारिली (प्रथमा)
		(गति) रामेण पुत्रिका परामारिता = रामानें मुलगी लामारिली (प्रथमा)

सं, प्रति, परा, हे तीन निपात जेव्हा गतिसंज्ञक असतात, तेव्हा त्यांचीं कर्मणि प्रयोगांत तेमारिली, समारिली व लामारिली अशीं रूपें होतात. मुलगी हा शब्द कर्मणि प्रयोगांत प्रथमान्त होतो. ह्या गतियुक्त तेमारिली, समारिली व लामारिली रूपंतांत ते, स व ला ह्या गती चुकीनें मराठी वैयाकरण प्रथमान्त मुलगी ह्या शब्दाला लावून, मग मुलगीते, मुलगीस, मुलगीला ह्या कोण विभक्ति आहेत ह्याचा निर्णय करूंक पहातात. अर्थात् जो जो निर्णय म्हणून करावा तो तो असमाधानकारक होतो. असें असमाधान झालें म्हणजे मग हे वैयाकरण

त्यानें मुलगी लामारिली (प्रथमा, धातुरूपेश)

हा प्रयोग

त्यानें मुलगीला मारिली

असा चुकीचा लिहून, अशाख व अशुद्ध आहे म्हणून शेर ठोकतात. वस्तुतः हा प्रयोग गतियुक्त क्रियापदाचा आहे, व त्या त्या गती त्या त्या क्रियापदाला जोडून लिहिल्या पाहिजेत. परंतु, दादोबादि वैयाकरणसूचीनीं जो एकदा चुकीचा रस्ता आंखून दिला तो आंगवळणी पडल्यामुळे, त्यांतून निघून सरळ रस्त्याला लागणें कष्टावह झालें आहे. तात्पर्य,

त्यानें ती लामारिली

हा प्रयोग सशाख व शुद्ध आहे व तो वर लिहिल्याप्रमाणें लिहावयास हवा.

(१) तो पुत्रा मारतो (साधी द्वितीया)
 (२) तो पुत्रास मारतो (कर्मप्रवचनीय द्वितीया)
 (३) तो पुत्रा समारतो (गतियुक्त क्रियापद, साधी द्वितीया)
 (४) तो पुत्र मारतो (साधी द्वितीया)

असा प्रकार आहे. सारांश, मराठीत चार प्रकारची द्वितीया आहे. (१) पुत्र (साधी), (२) पुत्रा (साधी), (३) पुत्रास (कर्मप्रवचनीय) व (४) पुत्रा (गतियुक्त क्रियापदामुळे).

ह्या चारिंची कर्मणि व भावे रूपे येणेप्रमाणे.

त्याने पुत्रा मारिले (साधी द्वितीया, भावे)
 त्याने पुत्रास मारिले (कर्मप्रवचनीय द्वितीया, भावे)
 त्याने पुत्रा समारिले (गति, भावे)
 त्याने पुत्र मारिला (प्रथमा कर्मणि भावे)

पेकी दुसरा व तिसरा प्रयोग पूर्ववैयाकरण एकसारखा लिहितात.

गतियुक्त क्रियापदांचे कर्मणि प्रयोग होतांना, नामान्त इदम् सर्वनामाप्राप्त निघालेलीं आ व ई हीं सर्वनामं लागून प्रयोग होतात:—

त्याने पुत्र आ समारिला = त्याने पुत्रासमारिला (संधि)
 त्याने मुलगी ई समारिली = त्याने मुलगीसमारिली (संधि)
 त्याने चांगले आ समारिले = त्याने चांगल्यासमारिले (संधि)
 त्याने पुत्र आ लामारिला = त्याने पुत्रालामारिला (संधि)
 येथे संधि झालेले आहेत. हीं वाक्ये अशीं हि लिहितां येतात:—

रामाने रावण या समारिला (आ = या)
 रावणाने सीता ईसमारिली
 त्याने चांगले यासमारिले

म्हणजे पुत्रा (पुत्रा), मुलगी ई (मुलगी), रावण आ (रावण), ह्या प्रथमा आहेत. त्याने तृतीयान्त कर्ता; पुत्रा, मुलगी, चांगलेया-चांगल्या प्रथमान्त धातुरूपेश; समारिला, समारिली, समारिले, कर्मणि रूपे; कर्मणि प्रयोग.

मराठीत असे संधि होतात. करित + आहेत = करताहेत = करतेत. राम + अस्मे = राम + आसि = रामासि = रामास - इ. इ. इ.

दामले ज्या प्रयोगाला कर्मभावसंकर म्हणतात तो हा च. वस्तुतः कर्म व क्रियापद यांचा संधि झालेला आहे. उदाहरणाचे पृथकरण दामले इतके नामी करितात कीं, सत्याच्या जवळ जवळ येऊन ते सदा ठेपतात. ते जर व्युत्पत्तीची मदत घेते, तर साक्षात् सत्य च त्यांच्या हातून नमूद झाले असते.

रामानें रावणासमारिला, हें वाक्य रामानें रावणास मारिला, असें लिहून त्याचें व्याकरण करण्यास वैयाकरण जातात व पराकाष्ठेच्या गोंधळांत पडतात. रावणास तर चतुर्थीचें रूप भासतें. मारिला तर निःसंशय कर्मणि रूप आहे. तेव्हां एक च तोड उरते. ती ही कीं प्रयोग अशुद्ध व अशिष्ट आहे, असें म्हणावें. परंतु शिष्ट लोक हा प्रयोग हरहमेष करतांना आढळतात. तेव्हां, येथें कर्मभावसंकरप्रयोग आहे, असें म्हणणें ओघास येतें. परंतु, येथें संकर नाही, संधि आहे, हें वर दाखविलेंच आहे.

(१४)

तृतीयेचा नें

(१) रामेण = रामें व रामैः = रामेहीं, रामीं, अर्शां रूपें ज्ञानेश्वरकालीन होत. तेणें असें रूप तेण खेरीज ज्ञानेश्वरीत येतें. तेण याचें जसें तेणें होतें, तसेंच रामेण याचें रामेणें. रामेणें पासून रामानें. रामेहीं = रामेन्हीं = रामानीं. अशी ही तृतीयेची परंपरा आहे. इतर रूपें (चतुर्थीचां वगैरे) आघटित असल्यामुळें रामेणें व रामेन्हीं या रूपांतील ए चा आ झालेला आहे.

प्राकृत भाषा व विशेषतः प्राचीन मराठी भाषा यांच्या अज्ञानास्तव, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी व षष्ठी या विभक्त्यांच्या व्युत्पत्तिसंबंधानें दामले यांनीं जे निकाल दिले आहेत, ते सर्व कचे व हास्यास्पद आहेत.

(२) मजशीं, रामाशीं, वगैरे रूपें मया समं, रामेण समं यांचे अपभ्रंश आहेत. मजसीं, रामेसीं, अर्शां ज्ञानेश्वरकालीं रूपें होतीं. ए चा आ होतो व झाला आहे. रामाशीं - रामासीं - रामास या परंपरेनें तृतीयेचें रामास हें रूप निघालें आहे.

(३) मजलागि, रामेलागि, ह्या रूपांवरून मजला, रामाला, हीं तृतीयेचीं रूपें झालेलीं आहेत.

रामाला काम करवतें

रामास काम करवतें

(४) ग्रामेण + तेन = गावें तेण = गावें तें = गावातें.

रामेण + तेन = रामें तेण = रामें तें = रामातें.

अनुकरणानें ए चा आ.

रामातें काम करवतें.

१ दामले कोणी या शब्दाची गणना सर्वनामांत करितात. कारण, सध्यां, आपण सोडून देऊं. कोणी म्हणतात कीं, ह्या प्रयोगांत कोणी हा शब्द सर्वनाम आहे हें दामल्यांस मान्य आहे. हुबेहुब ह्या प्रयोगासारखा च, एक म्हणतात कीं, हा प्रयोग आहे. कोणी म्हणतात कीं तें मांजर आहे, कोणी म्हणतात कीं तें डुकर आहे. हीं जशीं वाक्यें भासतात, तशीं च, एक म्हणतात हें मांजर आहे, एक म्हणतात हें डुकर आहे, हीं हि वाक्यें भासतात. असें जर आहे, तर कोणी प्रमाणें च एक ह्याला सर्वनाम कां म्हणूं नये ? एक हें अनिश्चितार्थक (दामले-व्याकरण-पृष्ठ १२५) आहे असें दामले म्हणतात-तर कोणी हें तरी काय कमी अनिश्चितार्थक आहे, असें त्यांना उलट विचारतां येईल. तेव्हां कोणी हें जितकें सर्वनाम या संज्ञेस पात्र आहे, तितकें च एक हि आहे. कोणी हें जसें वाटेल त्या नामाबद्दल येतें तसें च एक हि येतें. कोणी म्हणतो, ह्या एकवचनी प्रयोगासारखा च, एक म्हणतो हा प्रयोग आहे. तात्पर्य, अर्थदृष्ट्या, कोणी आणि एक हे दोन शब्द सर्वनामसंज्ञेस सारखे च पात्र आहेत. आतां विकरणदृष्टीनें ह्या दोन शब्दांची तुलना करूं. कोणी हा ईकारान्त शब्द तिन्ही लिंगां एकरूपक आहे. पैकीं पुल्लिंगी कोणी शब्द घेऊं. व त्याची तुलना दामल्यांच्या तेली व हत्ती (पृष्ठ ३७३) या ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांशीं करूं. तेली व हत्ती या शब्दांची तृतीया तेल्यानें व हत्तीनें अशी होते. कोणी ह्या शब्दाची तृतीया कोणी अशी होते. तेव्हां विकरण-प्रकरणां तेली व हत्ती ह्या ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांहून कोणी हा ईकारान्त पुल्लिंगी शब्द भिन्न आहे. आतां एक हा अकारान्त पुल्लिंगी शब्द पाठ ह्या अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाशीं तोलून पहातां कांहीं एक भेद दिसत नाही. परंतु एक हा अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द भित किंवा तरवार या अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांशीं तोलून पहातां भेद दिसतो. प्रथमेचें अनेकवचन एकी किंवा एका होत नाही, एक असें होतें. कोणी ह्या ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन कोणी असें च रहातें व चतुर्थीचें एकवचन कोणीस असें एकीस प्रमाणें होतें. म्हणजे स्त्रीलिंगी कोणी आणि एक हे शब्द समान चालतात. फक्त तृतीयेत हे शब्द भिन्न चालतात. कोणी-कोणी; परंतु एक-एकीनें. तात्पर्य, कोणी व एक हे शब्द इतर समान्तक शब्दांहून विकरणप्रकरणां कोणत्या नाही कोणत्या तरी बाबींत भिन्न आहेत व परस्पर हि भिन्न आहेत. परंतु कोणी हा शब्द मी, तूं, तो, जो, या शब्दांहून हि विकरणप्रकरणां भिन्न आहे. त्या च प्रमाणें एक हा हि शब्द मी, तूं, तो, जो, व कोण या शब्दांहून विकरणप्रकरणां भिन्न आहे. आणि असें जर

आहे, तर व्याकरणविकरणदृष्ट्या कोणी हा शब्द मी, तो, तूं, जो, या सर्वनाम शब्दांच्या वर्गात दामले कां घालतात व एक ह्या शब्दाला त्या वर्गात जाण्याला कां हरकत घेतात, तें कळणें दुर्घट आहे. परंतु, व्याकरणदृष्ट्या म्हणजे विकरण-दृष्ट्या दामल्यांनीं ह्या सर्वनामांचा विचार च केलेला नाही. अर्थदृष्ट्या कांहीं लंगडापांगडा ऊहापोह केल्यासारखें करून संख्यादृष्ट्या इतर वैयकरणांशीं तंडत बसण्यांत त्यांनीं व्यर्थ वेळ दवडिला आहे. सबब, ह्या वर्गीकरणाच्या दृष्टीनें सर्वनामांचा ऊहापोह होणें अत्यन्त इष्ट असल्यामुळे, ह्या प्रश्नाचा आणखी खल करतो.

मी, तूं, आपण, स्वतः, तो, हा, जो, कोण, व काय ह्या नऊ शब्दांना दामल्यांनीं सर्वनामांत गणिलें आहे; म्हणजे ह्या नऊ शब्दांचा एक वर्ग ऊर्फ गण केला आहे. आतां हा वर्ग कोणता समानधर्म पाहून केलेला आहे? ह्या नऊ शब्दांत कांहीं विकरणात्मक साधर्म्य सांपडतें म्हणून हा वर्ग केला आहे, असें दिसत नाही. संस्कृतांत सर्वादिवर्गातील सर्वनामशब्दांत प्रथमेच्या अनेकवचनीं जसः शीं (७-१-१७) ई प्रत्यय, चतुर्थाच्या एकवचनीं स्मे (सर्वनामः स्मे ७-१-१४) वगैरे साधर्म्ये सांगितलीं आहेत व ह्या साधर्म्यांच्यामुळे च सर्वादि सर्वनामांचा एक निराळा वर्ग बनविला आहे. तशीं कोणतीं विकरणात्मक साधर्म्ये पाहून वरील नऊ मराठी शब्दांचा स्वतंत्र वर्ग दामल्यांनीं बनविला? ह्या नऊ शब्दांत विकरणात्मक साधर्म्य तर बिलकुल नाही. नवापैकीं कोणता हि एक शब्द बाकींच्या साऱ्या शब्दांसारखा कोणत्या तरी एक किंवा अनेक बाबींत चालत असलेला दिसत नाही. तेव्हां, संस्कृतांतल्याप्रमाणें विकरणसाधर्म्यांवरून हा नवांचा वर्ग दामल्यांनीं बनविलेला नाही, हें उघड आहे. मग कोणत्या साधर्म्यांवरून दामल्यांनीं हा वर्ग बनविला असावा? तर, तो उपयोगसाधर्म्यांवरून दामल्यांनीं बनविला आहे. विशिष्टार्थयुक्त नसून जो विकारी शब्द पूर्वापरसंबंधानें वाटेल त्या नामाबद्धल उपयोगांत येतो, तो सर्वनामशब्द होय. (व्याकरण-पृष्ठ ९७) ह्या व्याख्येत व्याकरणदृष्टीचें प्राधान्य नाही, उपयोगदृष्टीचें प्राधान्य आहे. सर्वनामांचे पोटभेद हि उपयोगदृष्टीनें च दामल्यांनीं बनविलेले आहेत. मग ही च उपयोगदृष्टि एक, अमुक, फलाणा, वगैरेच्या वांट्यास कां बरे आली नाही? ज्या उपयोगास्तव कोणी हें सर्वनामवर्गांत गणावयाचें त्या च उपयोगदृष्टीस्तव एक, अमुक, फलाणा, हे हि शब्द सर्वनामवर्गांत गणणें जरूर आहे. जितका कोणी हा अनिश्चितार्थक आहे तितके च एक, अमुक, फलाणा, हे शब्द अनिश्चित आहेत.

पाणिनीनें सर्वादिगण केवळ विकरणदृष्टीनें वर्गिलेला आहे. सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वनामानि, असा पूर्वपरंपरागत अर्थ पतंजलीनें भाष्यांत दाखविला आहे सरा. परंतु तो अव्याप्त आहे. कारण सर्वादिगणांतील अंतर ह्या सर्वनामाला तो अर्थ व्यापीत नाही. अंतरे गृहाः व अंतरे शाटकाः या उदाहरणांत म्हणजे

बाह्यरचा घरे किंवा 'वर्हून' पांघरावेयांचे साडे, या उदाहरणांत कोणत्या इतर ना मांच्या बद्दल हा अंतर शब्द येतो ? केवळ अंतर ह्या शब्दाचीं रूपें योग व उप-संव्यान ह्या अर्थीं सर्व ह्या सर्वनामशब्दाप्रमाणें होतात म्हणून सर्वनामांत अंतर ह्या शब्दाची गणना विकरणदृष्टीनें केली आहे. तात्पर्य, सर्वादिगण केवळ विकरण-दृष्टीनें बनविलेला आहे. ती दृष्टि मराठी व्याकरणास दामल्यांच्या मते चिलकुल उपयोगी पडत नाही. तेव्हां राहिली अर्थदृष्टि किंवा उपयोगदृष्टि. ह्या दृष्टीनें एक, अमुक, फलाणा, कांहीं, नेमका, हे शब्द सर्वनामवर्गांत गणण्यास कोणताच प्रत्यवाय दिसत नाही. पतंजलीला हि कित्येक सर्वनामांच्या सर्वनामत्वाबद्दल शंका आली होती व ती त्यानें नमूद हि केली आहे. प्रथम पूर्वपक्ष असा केला कीं, सर्व नामांच्याबद्दल येणारा जो शब्द तो जर सर्वनामसंज्ञक होतो हें खरें, तर उभ हा शब्द कोणत्या नामांच्याबद्दल येतो म्हणून सर्वनामवर्गांत गणला ? उत्तरपक्षः—रामा व गोविंदा या बोलण्यांत पूर्वी येऊन गेलेल्या नामांच्याबद्दल उभ हा शब्द सध्यां आम्हीं योजिला सबब उभ हा सर्वनामशब्द होय. ह्यावर पूर्वपक्षकार म्हणतो, असें जर आहे, तर रामा, गोविंदा व रुष्णा ह्या बोलण्यांत पूर्वी येऊन गेलेल्या तीन नामांच्याबद्दल त्रि (त्रयः) हा शब्द हि असाच योजतां येतो, आणि असे लक्षावधि संख्यावाचक शब्द मार्गे बोलण्यांत येऊन गेलेल्या लक्षावधि नामांच्याबद्दल योजतां येऊन ह्मणानें सर्वनामसंज्ञा पावतील. उत्तरपक्षः—आपण म्हणतां तें रास्त आहे. असे लक्षावधि संख्याशब्द सर्वनामसंज्ञक होऊं लागतील, ह्यांत संशय नाही. परंतु आमची सर्वनामाची व्याख्या, सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वनामानि, अशीच केवळ नाही; तर गणसूत्रपठित सर्वादिगणांत जे शब्द आले आहेत व ज्यांच्यावर विकरणाचीं कांहीं कार्ये नियमानें होतात; त्या शब्दांत उभ शब्द पठित आहे म्हणून त्याला आम्हीं सर्वनामशब्द म्हणतां. सूत्रकारानें उभ शब्द सर्वादांत व सर्वनामांत येवढ्याच करितां गणला आहे कीं त्याला अकज् प्रत्यय लागतो. अव्ययसर्वनामां अकच् प्राक्टेः (५-३-७१). भाष्य (१-१-२७):

(पूर्वपक्ष) अथ उभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः ?

197 JAN 1994

(उत्तरपक्ष) उभस्य सर्वनामत्वे अकजर्थः पाठः क्रियते । उभकौ ।

ह्या पूर्वोत्तरपक्षांत सिद्धांत्याला असं कधील करावें लागलें कीं, उभ हा शब्द पूर्वी बोलण्यांत येऊन गेलेल्या दोन नामांच्याबद्दल आल्यानें जितपत सर्वनामसंज्ञेस पात्र होतो तितपतच त्रयः, चत्वारः, वगैरे अगणित शब्द मागील नामांच्याबद्दल आल्यानें सर्वनामसंज्ञेस पात्र आहेत; इतकेंच कीं सूत्रकारानें ह्या अगणित संख्या-शब्दांना सर्वनाम ही संज्ञा दिलेली नाही व उभ या शब्दास कांहीं विकरणकार्या-स्तव दिली आहे; सबब आम्हीं उभ याला सर्वनाम म्हणतां व त्रयः, चत्वारः यांना

म्हणत नाही. बाकी त्रयः, चत्वारः यांना सर्वनामं म्हणण्यास दुसरी कोणती हरकत नाही.

भवत् हे सर्वनाम तर प्रायः सर्व शब्दासारखे मुळी च चालत नाही मग त्याची गणना सर्वनामांत कां केली, असा प्रश्न काढून त्याचे हि समाधान माण्यांत सांपडते:—

(पूर्वपक्ष) अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि !

(उत्तरपक्ष) भवतः अकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि । अकच् । भवकान् ।

शेषः । स च भवांश्च भवन्तो । आत्वं । भवाट्टगिति ॥

यद्यपि प्रथमादिविभक्तीत सर्व शब्दाप्रमाणे भवत् शब्दाला सर्व च कार्ये होत नाहीत; तत्रापि, अकच् वगैरे तीन कार्ये भवत् शब्दाला सर्वनामांच्या प्रमाणे होतात. सबब त्याची गणना विकरणकार्यास्तव सर्वनामांत केलेली आहे. अर्थावहून केलेली नाही.

उभ हे द्विवचनी चालत असल्यामुळे विभक्तिप्रकरणी सर्वनामकार्ये त्याचे-टाई दृश्यमान होत नाहीत, व भवत् हे विभक्तीत सर्वनामाप्रमाणे मुळी च चालत नाहीत, अशी स्थिति असतांना हि अकजादि कार्याकरिता त्यांची गणना पाणिनीने सर्वनामांत केली. जर ही अकजादि कार्ये ह्या दोन शब्दांना न होती, तर त्यांची गणना पाणिनीने सर्वनामांत केली नसती. आतां दामल्यांना माझा असा प्रश्न आहे कीं, अशीं कांहीं कार्ये, सर्वनामं ओळखण्याची साधनें म्हणून, हुडकून काढण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे काय ? व तशीं कांहीं कार्ये सांपडलीं असतां, तीं अमुक, एक, फलाणा, वगैरेना लागत नाहीत व मी, तो, तूं यांना लागतात, असा कांहीं भेद त्यांच्या दृष्टीस पडला आहे काय ? नसल्यास सालील एकशेष समासांचा त्यांनी विचार करावा.

सः च अहं च आवाम् = तो व मी आम्ही (एकशेष द्वंद्व)

रामः च अहं च आवाम् = राम व मी आम्ही (एकशेष द्वंद्व)

रामः च त्वं च युवाम् = राम व तूं तुम्ही

ते च त्वं च यूयम् = ते व तूं तुम्ही

ताः च त्वं च यूयं = त्या व तूं तुम्हीं

सः च एषः च एते = तो व हा हे

सः च एषः च ते = तो व हा ते

सः च अमी च अमी = तो व अमुक अमुक

ते च एके च एके = ते व एक एक

ते	च	कत्येके	च	कत्येके	=	ते	ष	कित्येक	कित्येक
ते	च	के	च	के	=	ते	व	काहीं	काहीं
ते	च	ये	च	ये	=	ते	व	जे	जे

एणेप्रमाणे संस्कृतांतल्याप्रमाणे मराठींत एकशेष द्वंद्व समास होतात. त्यादादीनि सर्वैर्नित्यम् (१-२-७२). मराठींत एकशेष द्वंद्व मुळीं च नाही असें दामल्यांनीं आपल्या शास्त्रीय व्याकरणाच्या ६१६ व ६१७ ह्या पृष्ठांत निखून सांगितलें आहे, तें अत्यन्त निराधार आहे. संस्कृतांत हें शेषकार्य त्यादादिसर्वनामांना होतें. म्हणजे शेषकार्य होणें ही सर्वनामत्वाचा एक खूण आहे. तशी च ती मराठींत हि सर्वनामत्वाचा खूण आहे. शेषकार्य ज्या ज्या शब्दाला होईल तो तो शब्द मराठींत सर्वनामसंज्ञेस पात्र होईल. आतां संस्कृतांत त्यादादिउपगणांतील च तेवढ्या सर्वनामांना हें शेषकार्य होत असे. परंतु मराठींत तें आर्णाक काहीं शब्दांना हि होतें. कारण उघड च आहे. संस्कृताला व मराठीला अडीच तीन हजार वर्षांचें अंतर पडलेलें आहे. त्या अवधांत मराठीनें महाराष्टी, फारसी वगैरे भाषांतून संस्कृतांत नव्हतीं अशा काहीं सर्वनामांची कमाई केलेली आहे व संस्कृतांतील त्यादादीतर सर्वनामांना शेषकार्यक्षमत्व अनुकरणानें आणिलेलें आहे. अशा त्यादादीतर सर्वनामांचें शेषकार्य येथें दाखवितों.

हा असा आणि रामा = हे असे (इदं पासून निघालेला अकच्च)

असा आणि रामा = असे

कसा आणि रामा = कसे

तसा आणि रामा = तसे

रामा आणि फलाणा = फलाणे

रामा आणि सारे = सारे

रामा आणि सर्व = सर्व

रामा आणि अवघे = अवघे

रामा आणि वरकड = वरकड

रामा आणि तमके = तमके

रामा, गोविंदा आणि हरएक = हरएक

रामा आणि किती = किती

असे एकशेष द्वंद्व मराठींत होतात. म्हणजे शेषकार्य ह्या शब्दांवर दृश्यमान होतें. सचच हे शब्द सर्वनामत्वावर आपला हक्क भरभक्कम पुराव्यानें बजावतात. ह्या शब्दांपैकीं अस, कस, तस, तमक, हरएक व किती हे सहा शब्द त्यादादि-

वर्गातील इदम्, किं, तद्, तद् + अदस् व एक या सर्वनामांपासून निघालेले असल्यामुळे, परंपरेनेच शेषकार्य होण्याला पात्र होते. सार, सर्व, अवघ, वरकड व फलाण हे पांच शब्द मात्र मराठीने सर्वनामवर्गात नवात आणिले. अमुक हा शब्द अदस् पासून निघालेला असल्याकारणाने, तो पिढीजात सर्वनाम आहे. त्याला सर्वनामांच्या यादीतून दामल्यांनी व्युत्पत्यज्ञानास्तव गाळला आहे. तमुक हा तद् + अदस् या दोन सर्वनामांपासून निघाला असल्याने, त्याचा हि सर्वनामत्वावर वंशपरंपरेचा हक्क आहे. तात्पर्य, शेषकार्यपात्रत्व ही सर्वनामत्वाची मराठीत नियतैक खूण आहे, हा राद्धान्त. या राद्धान्तान्वये परीक्षा करून मराठीतील सर्वनामांची यादी करण्याचें काम शालेय वैवाकरणांनी आतां विनधोक परंतु जपून करावें. कां कीं, व्युत्पत्यज्ञानास्तव एका सर्वनामाचीं रूपें दुसऱ्या च एखाद्या सर्वनामाचीं समजून घोंटाळा माजण्याचा संभव असतो. उदाहरणार्थ, दामल्यांचें (व्याकरण - पृष्ठ ३१९) काय हें सर्वनाम घ्या. ह्याचीं तृतीयादिविभक्तीचीं रूपें कशानें वगैरे दामले देतात, व टिपेंत सांगतात कीं, कसा ह्या शब्दाचीं रूपें कायच्या प्रथमोत्तर विभक्तिंत येतात. परंतु, कसा हा शब्द दामल्यांच्या मते सर्वनाम नाहीं. मग कायचें काम करतांना तो सर्वनाम कसा होईल! ह्यावर दामले उत्तर करतात कीं, वाटेल तें म्हणावें (व्याकरण पृष्ठ ४००)! वाटेल तें समजून, व्याकरणशास्त्र बनत नसतें. व्याकरणशास्त्रांत निश्चित अर्शां च विधानें करावीं लागतात. हें दामल्यांना समजत नाहीं असें नाहीं. तर काय ह्या सर्वनामाला विभक्तिविकरण होतें कीं नाहीं, ह्याचा विकल्प त्यांच्या मनांत घोळत आहे व कशानें वगैरे रूपें काय या शब्दाचीं नाहींत हें ध्यानांत येऊन ते बुचकळ्यांत पडले आहेत. ह्या संशयस्थितींत काय ला कसा याचीं रूपें जोडून, त्यांनीं अलगेच कसा हें सर्वनाम आहे, असें ज्ञापकतः दर्शविलें आहे. ही कबुली कांहीं लहानसहान नाहीं. परंतु, असला लपंडावीचा प्रकार करण्याची कांहीं जरूर नव्हती. कसा हें कोणत्या प्रकारचें सर्वनाम आहे, हें सिद्ध होईल व तें काय ह्या सर्वनामाहून निराळें आहे हें हि सिद्ध आहे. काय हें सर्वनाम कोणत्या स्वभावाचें आहे व त्याची वंशपरंपरा काय, हें मात्र त्यांना माहीत नाहीं. सबब, ह्या गूढ सर्वनामाचें विवेचन स्वतंत्रपणें करतों. दामल्यांच्या व्याकरणाच्या १२१, १२३, व ५७७ उ, ह्या कलमांत आम्हीं, तुम्ही, हे, इतके, असे, हीं सर्वनामें ज्या कार्यास्तव दिलीं आहेत तें कार्य एकशेष होय. तात्पर्य, अस, इतक, एवढ, वगैरे सर्वनामें आहेत. कारण, तीं शेषकार्यक्षम आहेत. फक्त दामल्यांना शेषकार्य ओळखतां आलें नाहीं इतकेंच.

संस्कृतांत किं हें सर्वनाम प्रश्नार्थक हि आहे व सामान्यार्थक किंवा अनिश्चितार्थक हि आहे. प्रश्नार्थक किं बहुधा एकटें योजिलें जातें. व अनिश्चितार्थक किंवा सामान्यार्थक किं चित्, चन, वा किंवा अपि ह्या अव्ययांचा जोड करून योजिलें जातें. प्रश्नार्थक किं नु ह्या अव्ययाचा वाटल्यास जोड घेतें. असे हे दोन प्रयोग किं सर्वनामाचे होतात. पैकीं प्रश्नार्थक किं चें मराठींत तिन्ही लिंगां विकरण येणें प्रमाणें होतें.

१ काय ?

- कः गच्छति ? = काइ (काय) जातो ? पुरुष जातो
 के गच्छति ? = काइ (काय) जातात ? पुरुष जातात
 कं हंति ? = तो काइ (काय) मारतो ? पुरुष मारतो
 कान् हंति ? = तो काइ (काय) मारतो ? पुरुष मारतो
 सः केन हन्यते = तो काइ (काय) मारला जातो ? पुरुषानें मारला जातो
 सः कैः हन्यते = तो काइ (काय) मारला जातो ? पुरुषांनीं

कस्मै = काह्या, काई (काय)

केभ्यः = काई (काय)

कस्मात् = काई (काय)

केभ्यः = काई (काय)

कस्य = काई (काय)

केषां = काई (काय)

कस्मिन् = काई (काय)

केषु = काई (काय)

(चान्त) किमीय = काइच (कायच) काह्याच

कंसांत दिलेलीं रूपें फक्त वर्तमान मराठींतलीं आहेत. कंसावाहेरचीं रूपें ज्ञानेश्वर-कालीन हि आहेत. काई, काय असें रूप तिन्ही लिंगां साती विभक्तींत असतें, काय हा शब्द असा स्वतंत्र चालतो. त्याला कसा ह्याची मदत बिलकुल नको. अपभ्रंशांत किम् चें काई असें रूप होतें, त्यावरून मराठी काई-काय हें रूप निघालें आहे.

२ कोण ?

प्रश्नार्थक कोण किं नु ? ह्या दोन शब्दांपासून अपभ्रंशांतलीं कवणु या रूपाच्या

द्वारा मराठीत आला आहे. ज्ञानेश्वरकालीं ह्याचीं तिन्हीं लिंगीं रूपें निरानिराळीं होते. कवण (पुं.), कवणी (स्त्री.), कवणें (नपुं.). प्रस्तुत कालीं हें तिन्हीं लिंगीं एकसारखें चालतें.

३ कोणत ? (तो-ती-तें)

हें जोड सर्वनाम आहे. ह्यांत एकंदर तीन शब्द आहेत. कः + नु + त्यद् = कोणत. (पुं.) कोणतो, (स्त्री.) कोणती, (नपुं.) कोणतें.

हीं तीन प्रश्नार्थक सर्वनामों किम्पासून निघतात. आतां किम् पासून निघणाऱ्या अनिश्चितार्थक सर्वनामांची परंपराः—

४ कांही

किमपि = काई + हि = कांही

हें तिन्हीं लिंगीं येणेप्रमाणें वर्तमान मराठीत चालतें.

प्र. कांही - कांही

द्वि. कांहीला - कांहींला

तृ. कांहीनें - कांहीनीं

इ. इ. इ.

५ कोणी

हें कः अन्य ह्यांच्यापासून निघतें.

६ कोण

हें कः चन ह्यांच्यापासून निघतें.

प्र. कोण

द्वि. कोणा-कोणाला-कोणां-कोणांना

तृ. कोणें-कोणीं

बार्कीं रूपें कोणीप्रमाणें.

काय (अव्यय) किं पासून.

कायनु किं नु पासून हें अव्यय निघतें. ह्याचा प्रचार आशिष्टांत फार.

किं पासून कियत्, कति वगैरे शब्द निघाले. त्याचे पासून खालील मराठी शब्द येतातः—

कियत्	=	केवढ
कति	=	किति
कतिक	=	कितीक
कति एक	=	कित्येक
कति	=	कइ
कतिक	=	कइक, कैक
कतम	=	कायतें, कोणतें
कतिधा	=	कितिदां
कीदृश	=	काईस (सा - सी - सें), कैस, कंस.

इ. इ. इ.

ह्या कस चीं रूपें कसा, कशी, कसें, अशीं तिन्हीं लिंगां आकारान्त, ईकारान्त व एकारान्त चालतात. पैकीं आकारान्त कसा चीं रूपें दामल्यांनीं काय ला चिकट-विलीं आहेत. ह्याहून जास्त गूढ ह्या काय सर्वनामांत नाहीं.

(१७)

आपण

(१) संस्कृत आत्मन् पासून महाराष्ट्री अप्पाण व त्यापासून मराठी आपण

स	आत्मा	गच्छति	=	आपण जातो
ते	आत्मानः	गच्छंति	=	आपण जातात
त्वं	आत्मा	गच्छसि	=	आपण जातोस
यूयं	आत्मानः	गच्छथ	=	आपण जातां
अहं	आत्मा	गच्छामि	=	आपण जातों
वयं	आत्मानः	गच्छामः	=	आपण जातों

प्रथमेच्या एकवचनी व अनेकवचनी आपण ह्याचा प्रयोग एणेंप्रमाणें होतो. म्हणजे आपण हा शब्द मी आम्ही, तूं तुम्ही, तो व ते, या साही सर्वनामरूपांचवद्दल एकटा च योजिला जातो. आदरार्थ किंवा उत्कट स्वार्थ दाखवावयाचा असला म्हणजे आपण हें सर्वनामांचें सर्वनाम योजिलें जातें. उत्कट स्वार्थी आपण जेथें योजिला जातो, तेथें त्याला दामले आत्मवाचक म्हणतात; व आदरार्थी जेथें योजिला जातो तेथें त्याला प्रथमद्वितीयपुरुषी व अनेकवचनी चाल. गारा पुरुषवाचक म्हणतात. तात्पर्य, पुरुषवाचक आपण शब्द निराळा व आत्म-

[२७]

= 6 APR 1990

वाचक आपण शब्द निराळा, असें दामले म्हणतात. परंतु तसा भेद करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कां कीं आपण ह्या शब्दाचे जात्या च उत्कट स्वार्थ व आदर असे दोन अर्थ मराठींत आहेत. मी, तो, तूं ह्या हून उत्कट मीपणा, तूपणा किंवा तोपणा दाखवावयाचा असला म्हणजे त्यांच्याबद्दल आपण योजतात. अहंपणा भासतो, म्हणून प्रथमपुरुषीं आपण ह्याला आदर हा अर्थ प्रायः नसतो, केवळ औत्कट्य हा एक च अर्थ असतो. द्वितीय व तृतीय पुरुषीं मात्र आदर संभवतो; सबब त्या दोन्हीं पुरुषीं आपण हें आदरार्थीं हि योजिलें जाऊं शकतें.

(२) आतां, मी, तूं, तें व आपण ह्या चार शब्दांवर, सर्वनाम ओळखण्याची खूण जें शेषकार्य, तें कसें चालतें तें पाहूं. म्हणजे वैयाकरणांचा पुष्कळ गैरसमज दूर होईल.

मी व तूं = आम्ही (एकशेष द्वंद्व)

मी व तो = आम्ही (" ")

तूं व तो = तुम्ही (" ")

(मी) आपण व तूं = आपण (" ")

(आम्ही) आपण व तुम्ही = आपण (" ")

(तुम्ही) आपण व ते = आपण

(तुम्ही) आपण व मी = आपण (आम्ही या अर्थीं आदरानें)

तुम्ही, ते, व आपण = आपण

इ. इ. इ.

तात्पर्य, अशा स्थलीं, आम्ही, तुम्ही व आपण हे एकशेष द्वंद्व समास आहेत. पैकीं आपण ह्या समासाला दामले पुरुषवाचक असें स्वतंत्र सर्वनाम समजतात, तें अर्थात् अयुक्त आहे. एकशेष द्वंद्व समास मराठींत आहे हें ठाऊक नसल्यामुळे, व शेषकार्य पात्रता ही सर्वनामत्वाची नियतैक खूण आहे ह्या गोष्टीचा पत्ता हि नसल्यामुळे, हा गोंधळ दामल्यांच्या हातून घडला, हें उघड आहे. प्रत्ययांचे, शब्दांचे, समासांचे, धातूंचे वगैरेंचे उगम माहीत नसल्याकारणानें दामल्यांनीं अनेक अपविधानें व अपक्व उद्घाटनें व कच्चीं विवेचनें स्थलोस्थलीं केलीं आहेत. त्या प्रत्येकाचें निरसन करण्याचें म्हटलें म्हणजे उगाच व्यर्थ लिखाण मात्र वाढवावें लागतें. सबब, दिग्दर्शनमात्र करून पुढें जातां.

(३) आत्मा आत्मानं हंति = आपण आपणास मारतो (स्वतास)

स आत्मानं हंति = तो आपणास मारतो (स्वतास)

ते आत्मानं प्रति = ते आपणास मारतात (स्वतास)

ताः आत्मानं प्रति = त्या आपणा स्वतास मारतात

प्रायः संस्कृतांत आत्मन् शब्द पुल्लिङ्गी एकवचनी चालतो. मराठींत आपण हें रूप तिन्हीं लिङ्गी मात्र सारखें चालतें, परंतु वचनभेद होतो. ही वचनभेदाची लकब मराठीनें महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून घेतलेली आहे.

(४) आपसात हें रूप आत्मसात् ह्या संस्कृत रूपापासून मराठींत आलें आहे. हिंदीशीं काहीं संबंध नाही.

हें काम आपसात करा = इदं कर्म आत्मसात् कुरुत

आपसात करा म्हणजे आपणा सर्वांवर घ्या.

हें अन्न आपसात वाटा = इदं अन्नं आत्मासात् वंटयत

आपसात वाटा म्हणजे आपणा सर्वांत वाटून घ्या

(५) दामले ज्या रूपांना षष्ठी म्हणतात व ज्यांच्या अन्तीं च हा प्रत्यय असतो (दामले या प्रत्ययाला चा म्हणतात) तीं रूपें आपण ह्या शब्दापासून कशीं निघतात ! दामल्यांच्या षष्ठीचा च (चा - ची - चें) प्रत्यय आपण या शब्दाला कां लागत नाही ! दामल्यांच्या व्याकरणानें, खरें पाहिलें तर. आपणाच (चा - ची - चें) असें रूप षष्ठीचें व्हावें. परंतु तें तसें दामल्यांच्या मते होत नाही, हें दामल्यांना कबूल आहे. दामले लिहितात, आपण ह्या शब्दाची षष्ठी आपला. म्हणजे ल किंवा दामल्यांच्या चुकीच्या परिभाषेनें ला हा षष्ठीचा प्रत्यय झाला. आणि तो तर त्यांनीं आपल्या व्याकरणांत षष्ठीचा प्रत्यय म्हणून कोठें च निर्देशिला नाही. तेव्हां ह्या प्रत्ययाचा छडा लाविला पाहिजे व ह्याचा सरा उगम हुडकिला पाहिजे.

(अ) आत्मन् या शब्दापासून महाराष्ट्रींत अप्प असें रूप होतें व ह्या अप्प ला स्वार्थक उल्ल हा प्रत्यय लागून अप्पुल्ल असें रूप होतें. ह्या अप्पुल्ल पासून मराठी आपुल (ला - ली - लें) किंवा आपल (ला - ली - लें). आपल म्हणजे केवळ आत्मन्.

तो आपला तेथें आहे

ती आपली निघून गेली

ते आपले माशा मारीत बसले

या वाक्यांत आपला, आपली, आपले, हीं प्रथमेचीं रूपें आपल या शब्दाचीं आहेत व तीं तो, ती, ते यांशीं समाधिकृत आहेत. ह्या आपल (ला - ली - लें) शब्दाची दामल्यांनीं निरर्थकांत गणना केली आहे.

(आ) आत्मन् शब्दाला य प्रत्यय लागून आत्म्य असें तद्धित होतें. त्याचें प्रारूत अप्पिल असें होऊन मराठींत आपिल - आपल (ला - ली - लें) हीं

रूपे साधतात. इतर बहुतेक शब्दांत च पासून च मराठींत होतें. परंतु मध्य व आत्म्य ह्या शब्दांची मज्ज व अप्प अशीं रूपें होऊन व नंतर त्यांना इल्ल प्रत्यय लागून मज्जिल्ल व अप्पिल्ल अशीं रूपें साधतात व ह्या शेवटच्या रूपांवरून मधल (ला - ली - लें) व आपल (ला - ली - लें) हीं रूपें साधतात. हा आपल (ला-ली-लें) शब्द नाम किंवा विशेषण आहे व तत्संबंधक आहे. तात्पर्य आपण याची षष्ठी आपल नाही. आपल हा शब्द आत्म्य ह्या तत्संबंधक शब्दापासून निघालेला आहे व तो विशेषण किंवा नाम आहे. उदाहरणें सुलभ आहेत.

(१८)

स्वतः

हा शब्द संस्कृतांतल्या प्रमाणें च मराठींत अव्यय आहे. परंतु, दामले म्हणतात त्याप्रमाणें हा नाम नाही. झाला नाम कां म्हणावयाचें, तर, दामले सांगतात त्याला विभक्तिविकरण होतें म्हणून ! ही शास्त्रीयपद्धति नाही, शास्त्रीय पद्धतीची थट्टा आहे.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं दामले येथें निरनिराळ्या दोन शब्दांना एक च मानीत आहेत. स्वतः हा शब्द निराळा व स्वता हा शब्द निराळा. स्वतः हें अव्यय आहे व स्वता हें नाम आहे. दामले समजतील कीं स्वता हें पुल्लिंग आहे. तर तसें नाही. स्वता हें स्त्रीलिंग आहे. स्व हा शब्द संस्कृतांत मी, तू, तूं या सर्वनामांचें सर्वनाम आहे म्हणजे ह्यांच्या आवृत्तीचदला तें योजिल्लें जातें, म्हणजे तें त्या त्या सर्वनामांची तत्ता दाखवितें. ह्या स्व सर्वनामशब्दाला ता हा भाववाचक प्रत्यय लागून स्वता हें स्त्रीलिंगी भाववाचक नाम झालें. त्याचा उपयोग मराठींत येषे-प्रमाणें होतो:--

मी घराचा स्वता मालक आहे = अहं गृहस्य स्वतया स्वामी अस्मि

येथें स्वता ही तृतीया आहे. आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांची तृतीया ज्ञानेश्वर-कालीं अशी होत असे.

मी स्वतास ह्मणतो = अहं स्वतां संभणामि

येथें स्वतास द्वितीया आहे. मी आपल्या अहंपणास उद्देगून म्हणतो.

मी स्वताशीं लबाडीनें वागतों = अहं स्वतया समम् आपलाप्येन वर्तामि

येथें स्वताशीं ही तृतीया + शीं आहे. मी आपल्या अहंपणाशीं लबाडीनें वागतो.

मी स्वता पार्शीं पैसे ठेवतों = अहं स्वतायाः पार्श्वे द्रव्यं निदधामि

८ एक	= एक
९ द्वि	= दोष
१० युष्मद्	= तूं
११ अस्मद्	= मी
१२ भवतु	= बावा (सर्वनाम नाही)
१३ किम्	= काय
१४ किमपि	= कांहीं
१५ किम् नु	= कोण ?
१६ किंचन	= कोण
१७ किं अन्यत्	= कोणी
१८ स्वं	= सुक. स्वतः, स्वता (सर्वनाम नाही), सख्त, सग.
१९ सर्व	= सर्व
२० सर्व	= सार (रा - री - रें)
२१ विश्व	= ०
२२ उभय	= उभ (भा - भी - भें) सर्वनाम
२३ उभ	= उपभयतः, उभयता, उभयत्र
२४ कतर	= कोणीतरी, काहीतरी, कांहींतर, कोणतर
२५ ततर	= तोतरी, तोतर
२६ यतर	= जोतरी, जोतर
२७ इतर	= येर (ज्ञानेश्वर), इतर, यर
२८ अन्यतर	= न्यार, निराळ (स्वार्थक आल)
२९ कतम	= कोणतो
३० ततम	= तोतो
३१ यतम	= जोजो
३२ अन्य	= आणिक, आन अन्य
३३ त्वत्	= तो - ती - तें
३४ त्व	= तो - ती - तें
३५ नेम	= नेमक (का - की - कें), निम (मा - मी - में)
३६ सम	= समध (धा - धी - धें), समंध (धा - धी - धें)
३७ सिम	= सिमध (धा - धी - धें)

पूर्व, अपर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, हीं मराठींत सर्वनामं नाहींत,
अंतर व बहिस्, हीं हि मराठींत सर्वनामं नाहींत,

आतां, सर्वनामत्वाची जी दुसरी एक खण अकच्कार्य तें ह्या प्रत्येक सर्वनामाला लागून मराठींत साकच्च रूपें कशीं होतात तें पहाण्यासारखें आहे. पैकीं, अदस् सर्वनाम प्रथम घेतों.

(१)

अनकच्च रूपें

अदस्

१ असौ	अमी
२ अमुम्	अमून्
३ अमुना	अमीभिः

साकच्च रूपें

१ असकौ अमुकः	}	अमुके
२ अमुकम्		
३ अमुकेन		

साकच्च अदस् ह्या सर्वनामाचीं दोन अंगें होतात. ए० असक व दुसरें अमुक. आणि ह्या दोन अंगांपासून मराठींत अस (सा-शी-सैं) व अमुक (का-की-कें) हीं दोन सर्वनामें उत्पन्न होतात. ईदृश व एतादृश या शब्दांपासून ऐस (सा-सी-सैं ज्ञानेश्वर) या रूपाच्या द्वारा जो अस (सा-शी-सैं) शब्द त्याहून हा साकच्च अदस् सर्वनामापासून निघालेला अस (सा-शी-सैं) सर्वनामशब्द निराळा आहे.

असौ च देवदत्तः च रामः च अमी = असा व देवदत्त व राम असे
रामः च गोविंदः च अमू = रामा व गोविंदा असे

ह्या अदस् सर्वनामापासून प्राकृतद्वारा (असौ = अहो) ह (हा-ही-हें) हें सर्वनाम मराठींत आलें आहे.

असौ च रामः च अमू = हा व राम हे किंवा असे

तात्पर्य ह, अस व अमुक हीं तीन सर्वनामें अदस् या संस्कृत सर्वनामापासून मराठींत आलीं आहेत. हीं तिन्ही विप्रकृष्टार्थी संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींत योजतात. संस्कृतांत अदस् व तद् हीं विप्रकृष्टार्थक सर्वनामें आहेत. त्यामुळें, तदुत्पन्न ह (हा-हा-हें) व त (तो-ती-तें) हीं दोन्ही विप्रकृष्ट अर्थ मराठींत दाखवितात. हें विप्रकृष्टार्थक ह (हा-ही-हें) सर्वनाम सन्निकृष्टार्थक ह (हा-ही-हें) सर्वनामाहून निराळें आहे. सबच त्याची व्युत्पत्ति पुढें करतो.

(२)

इदम्

अनकच्च

अयं इमे

इमं इमान्

साकच्च

अयकं इमके

इमकं इमकान्

ज्ञानेश्वरकालीं इदं पासून प्रथमेत ह, ईव प्रथमेतरविभक्तीत इय, इ, अशीं अंगे होत. इहीं, इयेतें, इया, हा, ई, एं, हें, इत्यादि.

वर्तमान मराठींत इदं पासून प्रथमेत ह व प्रथमेतरत्र य व इ हीं अंगे होतात. हा, ही, हे व यानें, इनें, इत्यादि.

हें (ह, इ, य) सर्वनाम सन्निरुष्ट अर्थ दाखवितें.

साकच्च इदकम् पासून अयकं द्वारा हाएक (हायक), हीएक, हेंएक, हीं सर्वनामं मराठींत उत्पन्न झालीं आहेत. अज्ञातार्थी किंवा कुत्सितार्थी अकज् होतो. मराठींत हि तो च अर्थ होतो.

ही चाई आली आहे = इयं स्त्री आगता (ज्ञाता, निश्चित)

हीएक चाई आली आहे = इयकं स्त्री आगता (अज्ञाता, कोणी तरी)

हें साकच्च रूप मराठी वैयाकरणांनीं ओळखिलें नाहीं.

(३)

एतद्

एषः एते

एतं एतान्

ज्ञानेश्वरकालीं एतद् पासून (अपभ्रंश एह) द्वारा प्रथमेत ह (हा-ही-हें) व इतरत्र एय अशीं अंगे होत. हा, एया, इत्यादि.

वियमान मराठींत प्रथमेत ह व इतरत्र ह्या होतें.

हा ह (हा-ही-हें) समीपतरार्थ दाखवितो.

येणेंप्रमाणें तीन निरनिराळ्या उगमांपासून ह (हा-ही-हें) सर्वनाम मराठींत आलें आहे. पैकीं एतदुत्पन्न ह समीपतरार्थ, इदमुत्पन्न ह सन्निरुष्टार्थ, व अदमुत्पन्न ह विप्ररुष्टार्थ दाखवितो. हे विप्ररुष्टार्थक ह विप्ररुष्टतर अर्थ दाखविणाऱ्या तदुत्पन्न तो या सर्वनामावद्दल सहज च योजिलें जातें.

हीं सडॅघाशांर्ची पोरें रोड व किरटीं निपजतात. त्यांना अन्न सावयास मिळत नाहीं. हें घर मोडलें आहे, त्याला नीट केलें पाहिजे.

येथें ह बद्ध त योजिलेलें आहे. कारण दोन्ही विप्ररुष्टार्थ दाखवितात.

हा मी आलों = एषः अहं आगतः

एथें हा समीपतरवर्तित्व दाखवितें. दामले म्हणतात, त्याचा इथें क्रियाविशेषणा-सारखा उपयोग केला आहे. परंतु तसा कांहीं प्रकार नाहीं. येथें हा समीपतर-वर्ति सर्वनाम आहे.

एषः अहं = हा मी = समीपतरवर्तित्व

इदं पत्रं = हें पत्र = सन्निरुष्टत्व

अदः पत्रं = हें पत्र = विप्ररुष्टत्व

अदकस् पत्रं = असें पत्र = विप्ररुष्टत्व, कुत्सितत्व

अदकस् पत्रं = अमुक पत्र = विप्ररुष्टत्व, अज्ञातत्व, कुत्सितत्व

(४)

अस, कस, जस, तस

अदकस् = अस (सा - शी - से)

क अदकस् (कः असकौ) = कस (सा - शी - से)

य अदकस् (यः असकौ) = जस (सा - शी - से)

त अदकस् (तः असकौ) = तस (सा - शी - से)

असा माणूस येत आहे, पहा = असकौ मनुष्यः आयाति, पश्यतात्

कः असकौ = कसा (माणूस)

यः असकौ = जसा (माणूस)

तः असकौ = तसा (माणूस)

हीं अकजुत्पन्न अस, कस, वगैरे दृशायुत्पन्न अस, कस, इत्यादीं हून निराळीं आहेत.

हा मुलगा, हा मुलगा आणि हा मुलगा = अयं बालकः, एष बालकः, असौ बालकः

तो मुलगा = सः बालकः

ज्ञानेश्वरकालीं असक (का - की - के) असें अकच्क रूप होत असे.

ज्याचे हातांत सड्ग आहे व ज्याचें रूप भयंकर आहे, असा मनुष्य आला = यस्य हस्ते सड्गं वा यस्य रूपं भयंकरं असकौ मनुष्यः आयाति

असकौ = सः (विप्ररुष्ट अर्थ दोन्ही दाखवितात).

तो याचा अनुसंबंधी असा हें दामले, ओळखतात (पृष्ठ ११७-११८). परंतु असा हें सर्वनाम आहे, हें दामले ओळखीत नाहीत.

(५)

ईदृश = अयस (सा-शी-सें) = ऐस = अस
 एतादृश = आयस = ऐस = अस
 अमूदृश = असास (सा-शी-सें)
 तादृश = तैस = तस
 यादृश = जैस = जस
 कीदृश = कैस, कायस, काहीस, काइस - कस
 सदृश = सरिस (सा - शी - सें)

(मत्सदृश) मादृश = मजसरिस
 हीं असास, ऐस, तैस इत्यादि रूपें सादृश्यार्थ दाखवितात.

(६)

एक

(अकच्चक) एकक = एकक
 एकतर = (त्यांतून) एकतर
 एकतम = (त्यांतून) एकतो, एकती, एकते

(७)

दोघ

द्वको = दोघ, दोघे, दोघै (ज्ञानेश्वर), दोह
 द्वौ अमू = दोघ असे = दोघेसे

(८)

(अकच्चक) किम् = कायकी
 किमपि = काहीक
 किंनु = कोणीक
 कोणी व्यापारी होता = कश्चन व्यापारी अभूत्
 कोणिक व्यापारी होता = कश्चन व्यापारी अभूत् (अकच्चक)
 काहीक पदार्थ हवा = किमपि वस्तु भाव्यं (अकच्चक)

कोणीक, काहीक हीं कोणीएक, कांहींएक ह्या रूपांहून निराळीं.

(९)

स्व

(अकच्च) स्वक (कः, का, कं) = सुक (का-की-कें)

तो सुका-सा आला = सः स्वकः आगतः

ती सुकी-सी आली = सा स्वका आगता

तें सुकें-सैं = तत् स्वकं आगतं

तो अपसुका आला = सः आत्मस्वकः आगतः

ती आपसुकी-का आली = सा आत्मस्वका आगता

तें आपसुकें आलें = तत् आत्मस्वकं आगतं

येथें सुख म्हणजे आनंद ह्या शब्दाचा कांहीं एक संबंध नाही. येथें आपसुक म्हणजे स्व. विशेष जोर दाखविण्याकरितां आत्म व स्व हें जोड सर्वनाम योजिलें आहे.

स्वक = सग (गा-गी-गें)

सगासोयरा = स्वकः सोदरः

सगीसोयरी = स्वका सोदरा

स्वक = सख्वा (ख्वा-ख्वा-ख्वा)

सख्वा भाऊ = स्वकः भ्राता

सख्वा बहिण = स्वका भगिनी

सख्वा आई = स्वका माता

सख्वा चुलता = स्वकः चुलतातः

सख्वा मामा = स्वकः मातुलः

(१०)

उभ (अनेकवचन मात्र) सर्वनाम

रामा आणि गोविंदा उभे आले = राम श्च गोविंद श्च उभौ किंवा उभको आगतौ

नवराबायको उभां आलीं = पति श्च पत्नी च उभको आगतौ

येथें उभे, उभां, उभ्या हीं सर्वनामरूपें आहेत.

(११)

(उभय) उभ (भा - भी - भें) सर्वनाम नाहीं.

उभा रस्ता = उभया रथ्या (दोन बाजू आहेत ज्याला असां रस्ता)

उभी सभा = उभया सभा (दोन बाजू आहेत जिला अशी सभा)
उभा हिरा = उभयः मणिः (दोन बाजू आहेत ज्याला असा हिरा)

उभ्या नदींत म्हणजे नदीच्या दोनी बाजूंस
उभ्या घरांत म्हणजे घरांतल्या दोनी बाजूंस

तिनें काकडी उभी चिरली = तया कर्कटिका उभया शीर्णा
ती चोळी उभी शिवते = सा चोलिकां उभयां सीव्यति
ती लुगडें उभें फाडते = सा वखं उभयं पाटयति

परंतु

उर्ध्व = उभ

तो उभा आहे = सः ऊर्ध्वः अस्ति

ती उभें शिवते = सा उर्ध्वं सीव्यति

ऊर्ध्वार्थी उभ पार्श्वद्वयार्थक उभ हून निराळें.

उभयता याचा उपयोग स्वता सारखा.

उभयतः हें अव्यय.

(१२)

कतर

कतरः याति ! = कोणतर येतो !

द्वयोः कतरः यातु = दोहोंतून कोणीतरी जावो

एतयोः कतरत् देहि = ह्या दोहोंतून काहीतर दे

येथें तर म्हणजे तन्हि नव्हे

(१३)

ततर

तयोः ततरः अपिबत् = त्या दोहोपैकीं तोतर प्याला

ततरत् देहि = तेंतर दे

ततरा गता = तीतर गेली (दोघोपैकीं)

संस्कृतांत तर नंतर लिंगप्रत्यय लागतात; मराठींत तर च्या अगोदर लागतात.

(१४)

युवयोः यतरा आगच्छति ततरा आगच्छतु = तुम्हा दोहोंतून जीतर यडेलें
तीतर येवो.

(१५)

इतर

यर, येर हीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीन. इतर विद्यमानकालीन.

(१६)

युष्मासु कतमः आयातु = तुम्हांतून कोणता किंवा कोणचा येऊं या
एतत्सु कतमत् इष्यते = ह्यांतून कोणतें किंवा कोणचें हवें

एतत्सु कतमत् गृहाण = ह्यांतून कायतें घे
कोणतो ह्याहून कोणता निराळा

दामले ह्या सर्वनामाला विशेषण म्हणतात ! (११९)

(१७)

तत्सु ततमत् विचिनु = त्यांतून तेंतें वेंच

तेषु ततमः आगच्छतु = त्यांतून तोतो येऊं या

ततमाः स्त्रियः आगता = त्यात्या बाया आल्या

दामले (पृष्ठ ११७) ह्या तेंतें, त्यात्या व तोतो यांस साकल्यार्थक द्विरूप
सर्वनामें म्हणतात !

उगम माहींत नसल्यामुळें, काहींतरी म्हणावें झालें !

(१८)

यतमत् इष्टं ततमत् गृह्यताम् = जेंजें इष्ट तेंतें घ्यावें

यतमः कालातिपातं कुर्यात् ततमः दंड्येत = जोजो उशीर करील त्यालात्याला
शिक्षा होईल.

यतम = जोजो

यश्च कश्चन = जो कोणी

यश्च स च = जो तो

जोजो हून जो तो हे अनुसंबंधक शब्द निराळे आहेत.

(१९)

आन (ज्ञानेश्वर), आणिक (साकचक), अन्य, ह्यांचे उपयोग प्रसिद्ध आहेत.

(२०)

त्व, त्वत् (अन्यार्थक)

ते असें म्हणतात, ते असें म्हणतात = ते अद्ः भणंति, त्वे अद्ः भणंति
दुसऱ्या ते चा अर्थ अन्य असा आहे.

एक, अन्य व ते हीं तानं सर्वनामं मराठींत व संस्कृतांत समानार्थक आहेत. तदुत्पन्न तो निराळा व त्वदुत्पन्न किंवा त्वोत्पन्न तो निराळा. तो - एक असें म्हणतो, तेएक असें म्हणतात. येथें त्वकन् या अकृच्च रूपापासून (तेक, तोक) तेएक तोएक हीं सर्वनामं निवालीं आहेत. तोएक म्हणजे अन्यकोणी.

(२१)

नेम

नेम ह्या सर्वनामाचे अर्थ दोनः (१) कांहीं, (२) अर्थ. पैकीं दुसरा अर्थ सामान्यतः संस्कृत व्याकरणांतून देतात, दोन्ही अर्थीं मराठींत ह्या नेम पासून निरनिराळे शब्द साधले आहेत. कांहीं या अर्थीं नेमक (का-की-कें); व अर्थ या अर्थीं निम (मा-मी-में).

(सं.) नेमके (अकृच्च) लोकाः = (मराठी) नेमके लोक (Certain definite people)

Certain ह्या शब्दाचे इंग्रजींत definite व indefinite असे दोन अर्थ आहेत. पैकीं definite some या अर्थीं नेम हें संस्कृत सर्वनाम आहे.

नीम (अर्था) हा शब्द फारसींत हि आहे. परंतु, संस्कृतांत त्याहून हि तो प्राचीन आहे. सवध, नीम, निमकी, या शब्दांतोळ नीम संस्कृतोत्पन्न समजणें माग आहे.

(२२)

सम, सिम (सर्वार्थक)

समक (अकृच्च) = समग = समध - द = सबंध - द
सिमक = सिमग = सिमध - द
ग चा ध - द होत आहे.

समध - द, सिमध - द हीं सर्वनामं अशिष्ट अद्याप योजतात.

सबंध - द हें अपभ्रष्ट रूप सध्यां मराठींत शिष्ट समजलें जातें.

समके जनाः = { समदे लोक (अशिष्ट)
सबंध सारे लोक (शिष्ट)

सिमके जनाः = सिमदे लोक (अशिष्ट)

शिष्टांत हा उच्चार व शब्द नाही.

(२३)

ईयत्तरं = इवलेनर - री (अपि)

तावत्तरं = तेवढेंतरी - र
 कियत्तरं = केवढेंतरी - र
 ईपत्तमं = इवलेतें
 तावत्तमं = तेवढेंतें
 कियत्तमं = केवढेंतें
 यावत्तमं = जेवढेंतें

इत्यादि अनेक ठिकाणीं मराठींत इतरडतमोत्यन्न तर व त हे प्रत्यय लागतात. हे तरतमभाव दाखविणाऱ्या तर व तम प्रत्ययांहून निराळे आहेत. व तरी व तर, किंवा तों व तवं या अव्ययांहून निराळे आहेत.

(२४)

कुत्सितार्थक अकज्

संस्कृतांत अकज् कुत्सितार्थी सर्वनामांना, अव्ययांना व क्रियापदांना लागतो. तसा मराठींत हि लागतो. पैकीं सर्वनामांच्या व क्रियापदांच्या अकज् चें दिग्दर्शन यथे करितों.

सः अन्नं पचति = तो अन्न शिजिवतो (साधा प्रयोग)
 सः अन्नं पचतकि = तो अन्न शिजिवतोय् (अकच्च प्रयोग)
 यथाकथा पचतकि = कसैतरी शिजिवतोय्
 सः अन्नं अपचकत् = त्यानें अन्न शिजविलेंय्

पचतकि म्हणजे कुत्सितं पचति

शिजिवतोय् म्हणजे वाईट शिजिवतो

षट्ः पाठं करोतकि = पोर अभ्यास करतेंय् (कुत्सितार्थ)

गुतरं गवत्तं अत्तकि = गुरूं गवत खातेंय् (कुत्सितार्थ)

संस्कृतांत अकज् प्रमाणें मराठींत कुत्सितार्थी य् प्रत्यय क्रियापदरूपांना लागतो.

त्वं कर्म करोपकि = तूं काम करतोसय् (कुत्सितार्थ)

कः कोत्र भोः ! अहकम् = कोण आहे हो ! माय् (अज्ञातार्थ)

त्वकं आगच्छसि = तूय् येतोस

हा कुत्सितार्थक किंवा अज्ञातार्थक अकज् संस्कृतभाषा ज्या वेळीं बोलण्यांत होती त्या वेळीं नित्याच्या प्रचारांतला होता. आधिक संस्कृतांत हे प्रयोग येत नाहीत. त्याप्रमाणें च नित्याच्या घरगुती बोलण्यांत मराठींत कुत्सितार्थक व अज्ञातार्थक य् प्रत्यय येतो. आधिक मराठींत येत नाही. पाणिनीच्या सूक्ष्म दृष्टीतून

हे घरगुती परंतु शिष्ट प्रयोग सुटले नाहीत. आमच्या मराठी वैयाकरणसूचीच्या स्थूल नेत्रांस स्थूल प्रयोग हि दिसतनात, मग घरगुती सूक्ष्म प्रयोग कोटून दिसणार !

येणेंप्रमाणें संस्कृतांतून मराठींत आलेल्या सर्वनामादिक शब्दांची परंपरा आहे. विभक्तिकार्य, शेषकार्य, अकचकार्य व आत्वकार्य इतक्या च्यार कार्यांतून कोणत्या ना कोणत्या तरी कार्याच्या साधर्म्यावरून सर्वादि सर्वनामगण पाणिनीने रचिलेला आहे. इतकें च नव्हे तर केवळ एका शीकार्यास्तव प्रथमादि (१-१-३३) शब्दांना सर्वनामसंज्ञा पाणिनीने तेवढ्यापुरती दिली आहे. आतां, दामल्यांची सर्वनाम-व्याख्या घेतली, तर ती मी, तूं, ते वगैरे अकरा च शब्दांना तेवढी लागते असें नाही. तर ती इतर अनेक शब्दांना लागते. परंतु, ते इतर अनेक शब्द वगळून, दामल्यांनी अकरा च तेवढे शब्द सर्वनामसंज्ञेस पात्र, काय साधर्म्य पाहून, केले तें त्यांचें त्यांस माहीत. पाणिनीप्रमाणें कांहीं कार्यसाधर्म्य हि दामले सांगत नाहीत. तेव्हां, कांहींतरी करावयाचें म्हणून त्यांनी हा अकरांचा वर्ग बनविला आहे असें म्हणावें लागतें. तात्पर्य, दामल्यांचें हें सर्वनामप्रकरण अत्यन्त व पराकाष्ठेचें अशास्त्र आहे. कित्येक सर्वनामें त्यांनी ओळखिलीं नाहीत, कित्येक सर्वनामें त्यांना सांपडलीं नाहीत, कित्येक सर्वनामांना त्यांनी षष्ठीचे प्रत्यय ठरविले, कित्येक सर्वनामांची गफलत केली आहे, कित्येक सर्वनामांना क्रियाविशेषणांत काढिलें आहे, आणि एकाचीं रूपें दुसऱ्या च सर्वनामाला चिकटविलीं आहेत. हा गोंधळ एकट्या दाम-ल्यांनी च तेवढा केला आहे, असें नव्हे. इतरांचा तर येथूनतेथून सगळा च गोंधळ आहे. त्या सर्वांत दामल्यांचा गोंधळ अंमळ कमी. परंतु हा जो कमी गोंधळ तो हि पराकाष्ठेचा आहे, असें म्हटल्यावांचून गत्यन्तर नाही. मराठीचें व्याकरण रचावयाला जावयाचें आणि संस्कृत व्याकरणाकडे हुंकून हि पहावयाचें नाही, ही कोण तन्हा! लभ लावावयाला जावयाचें आणि कुळगोत पहावयाचें नाही, हा सुधारकां बाष्कळ-पणा व्याकरणांत बिलकुल सप्त नाही. कुळगोत न पहातां धेडगुजरी लभें लावि-ल्यानें जशी अकर्मशी प्रजा निपजते, त्याप्रमाणें कुळगोत न पहातां शब्दांचें व प्रत्ययांचें वर्गीकरण केल्यानें, सर्वत्र अव्यवस्थितपणा व अशास्त्रता माजते.

(२५)

कतिचन = कितिजण

किंचन = काहीजण, कोणजण

एकचन = एकजण

इतरेचन = येरजण

सर्वेचन = सर्वजण, सारेजण, सान्याजणी

विश्वचन = विश्वजन

द्विचन = दोधेजण

हीं सर्वनामों चन हैं अव्यय लागून झालीं आहेत.

(२०)

अव्ययें

(१)

स्वरादिनिपातम् अव्ययं (१ - १ - ३७). अव्ययसर्वनाम्नां अकच् प्राक्
टे: (५ - ३ - ७१). स्वरादि अव्ययांना अकच् प्रत्यय लागून व न लागून
मराठीत येणेप्रमाणें अव्ययें होतात. चादयः असत्वे (१ - ४ - ५७). प्रादयः
(१ - ४ - ५४).

कम् = का

भाजी आणिली का आणि मग खाल्ही का. असा प्रयोग गोष्टी सांगताना
गांवडे करतात. येथें का प्रश्नार्थक नाही. हा का प्रत्येक वाक्याच्या शेवटीं अप्रश्ने
निरर्थक योजतात.

नञ् = नकञ् = नग (अकच्क)

तू नग जाऊं (अशिष्ट)

हेतौ = हेतकौ = हेतूकी, हेतकी (अकच्क)

मी तेथें गेलों; हेतूकी तो भेटावा.

येथें हेतूकी एवढें संबंद अव्यय आहे.

उच्चिरकम् = उशिरा (अकच्क)

चिर या शब्दार्ची एकवचनीं रूपें संस्कृतांत अव्ययें आहेत.

उशिरानें, उशिरा, उशिरां.

धिकृ = धकित् (अकच्च) = शकित् = शकत
तो शकत येईल. इ. इ. इ.

धिकृ = धकित् (अकच्च) = दगिड = दगड

तो दगड लिहितो. येथें दगड अव्यय आहे. त्याचा दगड म्हणजे पाषाण या शब्दाशी कार्हीरक संबंध नाही. धकित् हें धिक्कारवाचक आहे. तसेंच त्यापासून निघालेलें दगड हें अव्यय मराठीत धिक्कारवाचक आहे.

किंमात्रं = कायमाती

सः किंमात्रं लिखाति = तो कायमाती लिहितो.

किंमात्रं, कायमाती म्हणजे अत्यल्प, बहुतेक मुर्खी च नाही.

माती म्हणजे मृत्तिका हें नाम अव्ययासारखें योजिलें आहे, असें दामले म्हणतात. (व्याकरण पृष्ठ १९९) तें अर्थात् अयुक्त.

मात्रायां = मात्र

सा, मात्र, मात्रं नकोस = सादनात्, मात्रायां न मायतात्
येथें मात्र अव्यय आहे.

परंतु

पोर झालें मात्र कीं मेलें = अर्भकं जातमात्रं किल मृतं

तो आलामात्र कीं गेला = सः आगतमात्रः किल गतः

तो जगलामात्र, उपयोग कार्ही नाही = सः जीवितमात्रः, उपयोगः कोऽपि नास्ति
येथें झालेंमात्र, आलामात्र, जगलामात्र, हे समास आहेत. मात्र या अव्ययाहून अर्थ हि भिन्न आहे.

अहोबत = होपण

होपण, तूं मोठें पाप करतोहेस = अहोबत, महत्पाप कुर्वन् असि

अहंयुः = हमजु = समजा

ह = स

समजा ! काय होतें आहे ? = अहंयुः किं भविता !

आर्य = आन्ये

शाकटायनस्तु आर्य इति प्रतिबंधे (तत्वबोधिनी - अव्ययप्रकरणम्)
आन्ये, अन्ये, अरे, हे निपात मराठीत प्रतिबंधार्थक आहेत.

आन्ये अथवा अन्ये ! गल्प बेस

किंवा नुसते अन्ये ! आन्ये !

एकपदम् = एकदम (अकस्मात्)

तो एकदम आला म्हणजे अकस्मात् आला

आतः = आता - तां

आतः इतोपीत्यर्थे (तत्वबोधिनी)

आतां काय म्हणतोस ? = आतः किं भणसि

अतः या शब्दाशीं कांहीं संबंध नव्हीं.

अथ, अथो = आतां (प्रारंभे)

आतां शिक्षा पढतो = अथ शिक्षां पठामि

अथर्किं = आताकां

आताकां रडतोस = अथर्किं रटसि

विथक् (शैद्ये) = विठअ = विटै = बेटें.

वरण काय बेटें शिजतेय ! म्हणजे वरण किती शीघ्र शिजतें.

परंतु

तो बेटा फसला = सः विटः पाशितः

ती बेटी मेली = सा विटा मृता

विट म्हणजे वेडाबागडा अनुयायी, अनुकंप्य इसम.

येथें बेटा, बेटी हीं नामें आहेत.

दामले बेटें अव्यय व बेटा नाम ह्या दोहोंना निरर्थकांत काढतात.

अम्लस् (अल्यार्थे) + ल (स्वार्थक) = अम्मल = अंमळ
 तो अंमळ थांबला = सः अम्लस् स्तब्धः
 अंमळ म्हणजे किंचित्, थोडे

सू
 शु (शैद्ये) = सू, सू
 तो सू पळाला = सः शु पलायितः

होयबा, होबा
 होबत = होबअ = होबा, होयबा

उगेंच, उगाच, उगीच
 उकञ् + स्वित् = उगिञ्च = उगीच, उगेच, उगाच
 उकञ् अप्रयोजने निपातः
 तो उगीच उभा राहिला म्हणजे निरर्थक उभा राहिला.

अरेहल्या
 आर्यहलं (बलात्कारे निपातः) = अरेहल्या
 पाणिनीच्या वेळेपासून हा निपात बैलांना हाकताना करीत आले आहेत !

ऐसा
 अंजसा (शैद्ये) = अंजसा = ऐसा
 तो ऐसा पळाला की ज्याचे नांव ते = सः अंजसा पलायितः
 ऐसा म्हणजे शीघ्र

सारखा
 साक्षात् (प्रत्यक्षे) = साखा. र मध्ये येऊन सारखा
 तो सारखा बघत होता म्हणजे प्रत्यक्ष बघत होता.
 सारखा म्हणजे डोळे लावून

ठीक

रथाने (युक्ते) = स्थानके (अकच्च) = ठीक
ठीक केलें = स्थाने रूतम्

झूट्

युत् (कुत्सने निपातः) = जुट् = झूट्

ओच्चा

आहोस्वित् = होच्चिअ = ओच्चिअ = ओच्चा

यंव

एवं (उक्तपरामर्शे) = यंव

अनवकृप्तौ

एवं रूतं = यंव केलें

माळं

माड् ऋधक् = माळंहअ = माळं

माड् (चादिगणांतिल)

ऋधक् सत्ये निपातः

माळं म्हणजे सरें, बेश

चादिगणांतील माड् वर ज्ञानेंद्र अशी टीका करतो:—उभयत्र पाठः चिन्त्य-
प्रयोजनः । माड् हें अव्यय स्वरादिगणांत हि आहे व चादिगणांत हि आहे.
स्वरादिगणांतील माड् शंकानिषेधार्थक आहे असें ज्ञानेंद्र सांगतो. परंतु चादि-
गणांतील माड् चा अर्थ आपल्यास ठाऊक नाहीं असें म्हणतो. मराठीत ह्या
चादिगणांतील माड् पासून मग हें मराठी अव्यय साधलें आहे. ह्या मग चा अर्थ
नंतर, सर्वानंतर.

माळं म्हणजे सर्वानंतर सरें, सर्वांत सरें, सर्वांत बेश.

मग

माड् (नंतर) = मांग = मंग = मग

मंग असा उच्चार अशिष्ट अद्यापि करतात.

कां होई ना = कामं भवतु नाम

परतें

प्रताम् (ग्लानौ निपातः) = परतां, परतें
कुत्रें परतें मेलें = कुत्रें ग्लानि होऊन मेलें
परतें म्हणजे कुजून, दमून, ग्लान होऊन.

बरंकां

वरकम् (अकच्च) = बरकां
वरकम् आगतः = आला बरकां

बरीक (विशेषण)

सा वराकिका मृता = ती बरीक मेली
सः वराककः मृतः = तो बरीक मेली
वराकक म्हणजे क्षुद्र, दरिद्री, दुर्देवी
बरीक हें येंधें विशेषण आहे.

बरीक (अव्यय)

ये बरीक, सांगतो तुला मग = एहि वरकम्, संख्यामि ते माड्

या !

विडा सातो या ! = वीटिकां सादामि य
य प्रातिलोम्ये

जा !

येतो जा ! = यामि य अथवा यकम्

उलट टाकून व धिकारून बोलताना हें य = जा अव्यय संस्कृतांत व मराठींत योजतात.

ध्या

येतो आहे ध्या = यामि य

या य निपातापासून च हा मराठी ध्या निपात निघाला आहे.

शान, छान, श्यान्

सः प्रशान् कर्म करोति = तो फार शान काम करतो.

पाने आणिलीस फार शान् झालें = पर्णानि आहृतानि, प्रशान् संबृत्तं.

पाने आणून श्यान् = पर्णानि आहृत्य प्रशान्

प्रशान् सामर्थ्ये. प्र = फार.

शान् कुस्ती करतो = प्रशान् युद्धं करोति

काम करून शान् जातो = कर्म कृत्वा प्रशान् गच्छति

वरताण्

तो सातो, वरताण् रडतो = सः सादति, प्रतान् रोदिति

अहा

अहक (पूजार्था) = अहा

अहा, काय गाय आहे = अहक, किंगौः एषा

मात्क्यान्

मध्यके = मत्के = मात्के = मात्क्यान्

मात्क्यान् म्हणजे मध्ये च

बाकीं

माकीम् = वांकीम् = बांकीं

माकीम् वर्जने

तो लंगडा आहे; बाकी सर्व ठीक आहे = सः लंगः अस्ति, मांकीम् सद्
छुष्टु विद्यते

नाही (निपात)

नहि = नाही

नाहि जात = नहि गच्छति

187 JAN 1994

6 APR 1990

[४९]

श्री. पं. पं. पापनाथ, सप्त

न

ते न जात = ते न गच्छन्ति

चट

चटु (प्रिये निपातः) = चट
चटु कर्म करोति = चट काम करतो
चट म्हणजे आनंदानें

हट्

अट् (संबोधने निपातः) = हट्

आता !

तो मेला, आता ! = आदह, सः मृतः
आदह = (कुत्सने) = आधा = आता

बस

पशु (सम्यगर्थे) = वसु = बसु = बस
बस म्हणजे उत्तम, पुरे

म्हणून

माझ् अन्वक् = माझ् अनू = माझून = मानून = म्हणून

माझ् म्हणजे मग

अन्वक् म्हणजे नंतर

माझ् अन्वक् = म्हणून = मग नंतर

तो दाखू प्याला, म्हणून मेला = मग नंतर मेला.

रे (अनादरें)

रै (अनादरे) = रे

निघ, जातो रे (अनादर)

गा, अगा

अंग = अगा = गा

आहे, हय, है

अस्ति = आहे = है = हय

आहे किंवा हय, कसा उड्या मारतो = अस्ति, कथं उडुघते

अस्तकि (अकच्च) = आहेकी

तिरकस्

तिरस् - तिरकस् (अकच्च) = तिरकस्

सः तिरस् पश्यति = तो तिरकस् पहातो.

जो (शीघ्रार्थे)

ज्योक् = जो

बाण जो निघाला = बाणः ज्योक् निर्गतः

बाण जो का निघाला = बाणः ज्यकोक् निर्गतः

फारच

प्रायस् (बाहुल्ये) प्रायस् = फारच् = फारच.

पाणी फारच आहे = पानीयं प्रायस् वर्तते

अन्यत् (उभयान्वयी)

(अकच्च) अन्यकत् = आणिक

म्हणून

तो येईल म्हणून मी वाट पहात आहे = सः आयास्यति इति मत्वा अहं तं प्रतिपालयामि

मत्वा = मनून = म्हणून

दूध म्हणून पाणी प्यालों = दुग्धे मत्वा पानीयं पीतवान्

म्हणून, म्हणायचा

ज्ञानेश्वर म्हणून किंवा म्हणायचा कवि झाला = ज्ञानेश्वरं मन्यः किंवा भण्यः
कविः अभूत्.

मन्य म्हणून किंवा म्हणायचा. येथें म्हणून हें विशेषण आहे.

त्याचें लिहून, म्हणून, झालें = तस्य लेख्यं, भण्यं समाप्तं

भण्यं = म्हणुनि = म्हणुनि = म्हणून

भण्य = म्हणायच

म्हणणार, म्हणविणार

रामा म्हणणार कोणी शिपाई = रामः भण्यमानः कोऽपि पदातिः

भण्यमानः = म्हणाना = म्हणणार

हा प्रयोग कोल्हापूरप्रांतीं होतो.

म्हणून

त्याला म्हणून, कवडी देणार नाहीं = तस्मै माङ् नूनं कपर्दिकां अपि न दास्यामि

माङ् नूनं = माणून = म्हणून

म्हणून

असें म्हणून, तो गेला = इति भणित्वा सः गतः

म्हणे

तो म्हणे आला = सः मन्ये आगतः

मन्ये (निपात)

म्हणजे

सुवर्ण म्हणजे सोनें = सुवर्णं भण्यते सोनें इति

म्हणजे

पाऊस आला म्हणजे पूर येईल = देवो वर्षति माङ् चेत् पूरः यास्यति

माङ् चेत् = माणजेअ = म्हणजे = म्हणजे

म्हण

तो आला म्हण = सः आगतः मन्यस्व, मनुष्व

म्हणा

कसें तरी दूध मिळालें म्हणा = कीदृशं अपि दुग्धं मिलितं मनाक्
मनाक् (अल्पे) = म्हणा

ऐक

जेंवतो, ऐक! = जेमामि अयके
अये - अयके (अकच्च) = ऐके = ऐक
येथें कानांनीं ऐकण्याचा काहीं एक संबंध नाहीं.

हैक

है - हकै (अकच्च) = हैक
गुरांना दटावण्याचा स्वर

नि, ना

अंध नी रुणाला बघणार = अंधो नाम रुष्णं द्रक्ष्यति
तो नां येतो आहे = स नाम यन् अस्ति
नाम = नावं = नां, नी

आज्जर! जर!

तिचा प्राण जाईल आज्जर अन्न मिळेल=प्राणः तस्याः यास्यति, आश्चर्यं अन्नं मिलिष्यते
आश्चर्यं = आचर = आज्जर = जर

होतर

भवति भवान् भामं यास्यति = होतर आपण गावास जाल
भवति = होति = होतर
र निरर्थक

बघू

यात भकोः = जा बघू
भोः भकोः (अकच्चक) = बघो = बघूं

फारस (सा-सी-सें)

प्रसह्य = फारसय = फारस
प्रसह्य म्हणजे जोरानें, बलात्कारानें, पुष्कळ.

फार काय

प्रकामम् = फार कावं = फार काय
प्रकामम् म्हणजे आनंदानें
फार काय, मी देखील येईन म्हणजे आनंदाने मी येईन.

फार करून

प्रायः कृत्य = फार करून Mostly

फार आडवें

प्राध्वम् = फार आडवं = फार आडवें
तुम्ही फारआडवें बोलतां = यूयं प्राध्वं ब्रूथ

जरकी-का

यन्हकि (अकच्चक) = जरकी, जरका
जरका तो आला = यन्हकि स आगळेत्

तरकी-कां

तन्हकि (अकच्चक) = तरकी-का

निकें, नक्कीं

निकामम् = निकावं = निकाअं = निकें = नक्की
निकामम् म्हणजे इच्छेनुरूप.

नको

नो-नको (अकच्च) = नको (अव्यय)

—

नाहीकी

नहि-नहकि (अकच्च) = नाहीकी

बा 30
923

—

शकत्

शक्-शकत् (अकच्च) = शकत् (ताबडतोब)

—

कधीका

कदा-कदका (अकच्च) = कधीका

—

कुठिका

कुत्र - कुत्रक (अकच्च) = कुठका

—

एकदाका

एकदा-एकदका (अकच्च) = एकदाका

—

इतर आणीक बरींच अव्ययें मीं इतरत्र व्युत्पादिलेलीं पहावीं.

—

(२१)

प्रादि

—

प्र

प्र या उपसर्गापासून मराठींत फार व परत हे उपसर्ग झाले आहेत.

फार ताणतो = प्रतनोति

फार गातो = प्रगायति

फार चालतो = प्रचरति

स्फिरं व स्फारं पासून पुष्कळ या अर्थी फार अव्यय होतें तें ह्या फार उपसर्गा-
हून निराळें.

प्रोत्तम	= फार उत्तम
प्रकल्याण	= फार कल्याण
प्रशासः वृक्षः	= फार शाखांचा वृक्ष
प्रश्लथ	= फार सैल

येथें फार हा उपसर्ग आहे, क्रियाविशेषण नाही.

प्रतियाति	= परत जातो
प्रतिउत्तरति	= परत उत्तर करतो
प्रतिब्रवीति	= परत बोलतो

इ० इ० इ०

परा

परा या निपातापासून मराठींत ला हें कर्मप्रवचनीय झालें आहे.

शत्रुं पराजयते	= शत्रू लाजिकतो
पानीयं गोविंदाय पराददाति	= पाणी गोविंदा लादेतो
गृहं परावर्तते	= घरा लायेतो
तं पराभवति	= त्या लाभोवतो
हरिणं परापातयति	= हरणा लापाडतो
गां पराहंति	= गाई लाहाणतो

हा ला निपात आहे, विभक्तिप्रत्यय नाही. विभक्तिप्रत्यय समजून मराठी वैया-
करण परिस्फोट करावयाला जातात व विपत्ति पावतात.

अप

अप चें महाराष्ट्रींत अव, ओ होऊन मराठींत ओकारादि क्रियापदें साधतात.
स्वतंत्रपणें प्र किंवा परा यांपासून निघालेल्या फार किंवा ला उपसर्गाप्रमाणें ह्याचा
प्रयोग मराठींत होत नाही.

सम्

सम् निपातापासून मराठींत स कर्मप्रवचनीय निघाला आहे.

ग्रामं	संयाति	= गावां	सजातो
यजमानं	संयाचते	= यजमाना	सयाचतो

तं	संब्रवीति = त्या	सबोलतो
देवं	संमानयति = देवा	समानतो
विष्णुं	संपूजयति = विष्णू	सपूजतो

येथें स हें कर्मप्रवचनीय आहे; विभक्तिप्रत्यय नाही. हे स, ला, ते उपसर्ग मराठींत कर्मप्रवचनीय असल्यामुळे, क्रियापदापासून तुटक योजिले जातात व नामांच्या पुढें येतात.

अनु

अनु या निपातापासून मराठींत न, न् नि व ने हे कर्मप्रवचनीय आले आहेत.

दिवसं अनु दिवसं = दिवस न् दिवस, दिवसंदिवस

गृहं अनु गृहं = घर न् घर

मातरं अनु दुहिता = माय न् लेकर

शास्त्रं अनु शरति = शास्त्रा न चालतो

जपं अनु वृष्टिः = जपा न वृष्टि

शास्त्रा न चालतो, जपा न वृष्टि होते, ह्या वाक्यांत न हें कर्मप्रवचनीय आहे व शास्त्रा जपा ह्या द्वितीया आहेत. तृतीयेचा नें प्रत्यय निराळा.

दिवसान् अनु दिवसान् = दिवसा न् दिवसा

वर्षं अनु वर्षं = वर्षा न् वर्ष

मनुष्यं अनु मनुष्यं = माणूस नि माणूस

गृहं अनु गृहं = घर नि घर

द्वारं अनु द्वारं = दार नि दार, दार न् दार, दारंदार,

गाय कुंपणानि चरते = गौः वृत्तिं अनु चरति

स्तौ नदीने जातो = मार्गः नदीं अनु वंते

अव

अव पासून महाराष्ट्रीद्वारा मराठींत उ किंवा ओ हा उपसर्ग आला आहे व तो क्रियापदांना सदा जुडून असतो. संस्कृतात् पंचमीच्या पुढें हा निपात कर्मप्रवचनीय असतो.

ग्रामात् अव ग्रामं अटति = गावोगाव हिंडतो

द्वारात् अव द्वारं अभ्यटति = दारोदार भटकतो

संनिस्

ह्या जोड निपातापासून मराठीत सनी हें कर्मप्रवचनीय होतें.
तं सं निर्बवीति = त्या स नी बोलतो
तं सं निर्मारयति = त्या स नी मारतो

प्रति

प्रति हीं निपातापासून मराठीत ते व वरि-वर हीं कर्मप्रवचनीयें निघतात.
वर्ष प्रति = वर्षा ते
धर्म प्रति = धर्मा ते
गंगा प्रति = गंगे ते किंवा गंगे वरि-र
रणांगण प्रति = रणांगणा ते किंवा रणांगणा वरि-र
धान्यात् प्रति = धान्या वरि
धान्यात् प्रति दुग्धं गृहीतं = धान्या वर दूध घेतलें.
तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् = तिळावर उडीद देतो.
मातरं प्रति साधुः = मातेतें चांगला

परि

परि या निपातापासून मराठीत वरि - र परी भर व भारी हे निपात उद्भवतात.
गृहं परि = घर भर, घराभर
वृक्षं परि = वृक्षा बरि-र
शत्रुं परि = शत्रू वरि-र
यद् मां परि स्यात् = जें मज वर असेल (माझ्या वाढ्यास)
वर्षात् परि = वर्षा वर
धर्मणः परि = धर्मा परी
पात्रं परि = पात्रभर
पर्यश्रु = भारी रडवा
परि = वरि = बरि = भारी
परिदुर्बलः = भारी दुर्बल
द्रव्यं द्रव्यं परि यातं = द्रव्या परी द्रव्य गेलें
आलस्यात् परि दारिद्र्यं = आळसा वरि दरिद्र आलें

उप

उप पासून मराठींत प हें कर्मप्रवचनीय झालें आहे. ह्यांचा प्रचार अशिष्टांत फार.

गृहं उप = घरा प

द्वारं उप = दारा प

नदीं उप = नदी प

(२२)

उपरि

वृक्षं उपरि = वृक्षा वरि-र

सर्वेषां उपरि = सर्वा वरि-र

मम उपरि क्रुद्धः = मज वर रागावला

मुहूर्ताद् उपरि = मुहूर्ता वर काळ लोटला

उपन्युपरि = वरिवरि, वरवर

अंतिके

मासस्य अंतिके = महिन्याचे आंत

मासान्ते = महिन्यांत

तात्

उपरिष्ठात् = वरता

पुरस्तात् = पुढता

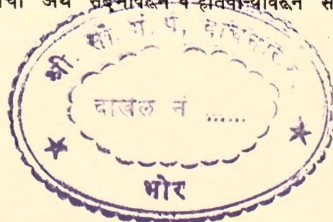
अधरस्तात् = आरंता

अवरस्तात् = वरता

उत्तरस्तात् = उतरता, वरता

दक्षिणात्तात् = दक्षणता = सलता = सालता (ण = ल)

सालता व वरता हे निपात गांवडे फार योजितात. वरता म्हणजे उत्तरेस व सालता म्हणजे दक्षिणेकडे. अवरस्तात् पासून जो वरता शब्द निघाला त्याचा अर्थ सालीं. उपरिष्ठात् याच्यापासून जो वरता शब्द निघाला त्याचा अर्थ वर. असे हे दोन अर्थ वरता शब्दाचे आहेत व ते तसे गांवडे योजतात. गांवड्यांच्या बोलण्यांतील वरता शब्दाचा अर्थ संबर्भापकून व हातवा न्द्यावरून समजावयाचा असतो.

त्या घरासालीं तें घर आहे म्हणजे त्या घराच्या दक्षिणेस तें घर आहे.

त्या घरावर तें घर आहे म्हणजे त्या घराच्या उत्तरेस तें घर आहे.

उत्तर दिशा म्हणजे वरची दिशा व दक्षिण दिशा म्हणजे सालची दिशा. ह्या-
वरून वर व सालीं ह्या शब्दांचे असे अर्थ आहेत.

(तल शब्द दिग्वाचक समजून) सतलात्तात् = सअलता = सालता

स म्हणजे विवर, सोलगा. त्याचा तल तो सतल. पंचम्याः तातिः (५-३-२७)

सालता म्हणजे सोलगाच्या तळचें. सालीं म्हणजे तळांतील.

घरा सालीं भुयार आहे म्हणजे घराच्या तळांत भुयार आहे.

येणेंप्रमाणें सालीं या शब्दाचे मराठींत दोन अर्थ आहेतः—(१) दक्षिणेस,
(२) तळास.

दक्षिणाहि = दसणाइ = सणाइ = सलाइ = साली

उत्तराहि = वरी

दक्षिणा = साला

उत्तरा = वरा

घरा साला किंवा साली, घरा वरा किंवा वरी, असे प्रयोग ग्रामजन करतात.

परतें

त्या परते आणीक काहीं एक सांगावयाचें नाहीं = तस्मात् पृथक् अन्यत् किमपि
इषत् वक्तव्यं नास्ति.

रामात् पृथक् = रामा परतें

पृथक् = परथअ = परतें

बायको परतें अन्य दैवत नाहीं = स्त्रियः पृथक् अन्यं दैवतं नास्ति

संस्कृत तृतीया व पंचमी

स्तोकेन स्तोकात् मुक्तः = थोडक्यानें किंवा थोडक्यात् सुटला
इयतिकेन इयतिकान् वा न समाप्तं = इतक्यानें किंवा इतक्यात् संपलें नाहीं. तुझ्या
म्हटल्यानें किंवा म्हटल्यात् मरतो असें नाहीं = तव भाणितेन वा भाणितात् स्त्रियते इति न

कातिपथेन कतिपयाद् वा प्राप्तः = केवढ्यानें किंवा केवढ्यात् मिळाला
तात्पर्य, मराठींत कित्येक स्थलीं आत् प्रत्यय लागून पंचमी होते.

आसकलात् ब्रह्म = सगळ्यात् ब्रह्म

धुमात् किं ज्ञायते = धुरात् काय समजतें

धूमात् अग्निः ज्ञायते = धुरात् अग्नी समजतो
तत्र गतात् किं भविष्यति = तेथें गेल्यात् काय मौज आहे

इ. इ. इ.

(२३)

तरतम-प्रत्ययाभाव

संस्कृतांत कधीकधी तरतमदर्शक प्रत्ययावांचून तरतमभाव दर्शविला जातो.
ती धर्ती मराठीनें सररहा उचलली आहे.

अयं अस्मात् बलेन हीनः = हा याहून बलानें हीन आहे

देवदत्तो यज्ञदत्तात् पटुः = देवदत्त यज्ञदत्ताहून चलास

इ. इ. इ.

तात्पर्य, इतर सर्व प्रयोगाप्रमाणें, ही धर्ती हि मराठीनें संस्कृतांतून च उचलली
आहे. वांशिक सोडी म्हणतात त्या ह्या च.

(२४)

कित्येक संस्कृत प्रयोग

- (१) गतस्य स्मरितं = गेल्याचें स्मरणें
(२) प्रभवति कन्यकाजनस्य = मुलीचें पहात आहे
तोः आपल्या मुलीचें पहात आहे; तुम्ही आपल्या मुलाचें पहा.
(३) तेन धनस्य नाथ्यते = द्रव्याचें नडतें
(४) सः धनस्य नाथते = तो पैशाचें नाडतो
(५) वृषलस्य काथयति = वृषलाचें काढतो
(६) तस्य काथयामि = त्याचें काढतों
थांघ, मी त्याचें काढतों म्हणजे मी त्याला मारतो. काथय् म्हणजे मारणें.
(७) गोपी रुष्णाय श्लाघते = गोपी रुष्णाला लागते, लागू होते.
श्लाघ् म्हणजे इच्छा करणें.
(८) अक्षैः अक्षान् वा दीव्यति = फासे किंवा फाशांनीं सेळतो
(९) फलेभ्यः याति = फलांना जातो
(१०) तव अध्येति = तुझें शिकतो
(११) तस्य अतिश्वी निंदारुता = त्याची ऐशी निंदा केली.
(अतिश्वी म्हणजे कुत्र्याहून हि वाईट)

संस्कृताची धर्ती जेथें मराठीनें उचलली आहे असे शेकडो प्रयोग मराठींत आहेत.

(२५)

द्विरुक्त

पाऊसचिऊस	=	प्रावृप्पविप्रुप्
आपटचिपट	=	आपत्विपत्
वेचणेंचिचणें	=	वेचनंविवेचनं
वादचीद्	=	वादविवाद
आळसचिळस	=	आलासविलस
लांबचिंब	=	लंबविलंब
हणतोचिणतो	=	हंतिविहंति
करतोचिरतो	=	करोतिविकुरुते
हसतोचिसतो	=	हसतिविहसति
विणणेचिणणे	=	वयतिविवयति
रूपचेरूप	=	रूपंविरूपं
सोयराधायरा	=	सोदराः धात्रेयाः
दगडचिगड	=	दृषद्विदृषद्
कडूचिडू	=	कटुविकटु
आंचटचिंबट	=	आम्लंज्याम्लं

बि हें संस्कृत वि पासून निघालेलें आहे. वि आधिक्य किंवा वियोग दाखवितो.

(२६)

एकशेष व कत्यक्षरशेष

देवदत्तः	=	दत्तः (एकशेष) किंवा देवः (एकशेष)
एकनाथ	=	एका किंवा नाथ, एक्या किंवा नाथ्या (एकशेष)
विनायक	=	विना, विनू, विन्या (एकशेष)
सरस्वती	=	सरू (एकशेष)
लक्ष्मण	=	लक्ष्या किंवा मण्या
दीनानाथ	=	दिन्या किंवा नाथ्या
विट्टल	=	विठ्या किंवा ठोल्या, ठल्या
मनकर्णिका	=	मनु, मनकी, मनी
सत्यभामाबाई	=	सत्यंबाई किंवा भामाबाई
वाराणसी	=	वारू, वारणा

वाणारसी	= वाना
बनारसी	= बनू
सकुंतला	= सकू
यमुना	= यमू
कावेरी	= कारू
चंद्रहासा	= चंद्रा किंवा हाशी
वक्रतुंडा	= बकू
गोपालरुष्ण	= गोप्या किंवा रुष्ण्या
गोपीनाथ	= गोप्या किंवा नाथ्या
रामदास	= राम्या किंवा दाश्या
गणपति	= गणू, पत्या, गणप्या

माकड आणि माकडी = माकडे

लांडगा आणि लांडगा = लांडगे (एकशेष)

राम आणि राम = राम (एकशेष)

*कौबडा आणि कौबडी = कौबड्या (एकशेष)

*चिमणे आणि चिमण्या = चिमण्या (एकशेष)

शूद्र आणि शूद्री = शूद्र

वाघ आणि वाघाण = वाघ (वाघाला चार पिढे होतात)

*मेंढे आणि मेंढ्या = मेंढ्या

*मेंढा आणि मेंढी = मेंढ्या

*येथे एकशेष स्त्रीलिंगी होतो. हे समास दामल्यांच्या लक्ष्यांत आलेले नाहीत.

एकशेषाचा एक प्रकार

- (१) पानिपतांत एक लाख बांगडी फुटली
- (२) यात्रेला दीड कोट माणूस लोटले
- (३) पारध्यांनी आज शंभर वाघ मारिला
- (४) देवळांत दोनशे स्त्री जेविली

या वाक्यांत बांगडी, माणूस, वाघ व स्त्री हे शब्द समास आहेत. कित्येक वैयाकरण अशा स्थलीं या शब्दांना collective nouns म्हणून इंग्रजी धर्तीवर म्हणतात. परंतु ती इंग्रजी धर्ती गचाळ आहे. अशा ठिकाणी collective noun आहे अशी समजूत करून चालल्यास, मराठीतील सर्व च नामें collective होऊं लागतील. कोणतें हि कार्य सार्वत्रिक दृश्यमान झालें म्हणजे

त्याला सामान्य वृत्ति म्हणण्याचा परिपाठ आहे. ह्या नियमान्वये मराठीत कोणत्या हि नामाला एकशेष समासवृत्ति होते व त्या वेळीं तें नाम एकवचनी चालतें.

बांगडी आणि बांगडी आणि बांगडी = बांगडी (एकवचन)

माणूस आणि माणूस आणि माणूस = माणूस (एकवचन)

वाघ आणि वाघ आणि वाघ = वाघ (एकवचन)

स्त्री आणि स्त्री आणि स्त्री = स्त्री (एकवचन)

ह्या एकवचनी रूपांत बहुवचनी अर्थ असतो. त्यांच्या बदला बांगड्या, माणसें, वाघ व स्त्रिया हीं अनेकवचनीं एकशेष रूपें चालतात. संस्कृतांत फक्त द्विवचनीं किंवा बहुवचनीं एकशेषवृत्ति दृष्टीस पडते. मराठीत एकवचनीं व बहुवचनीं अशा दोन्ही वचनीं ही वृत्ति दृश्यमान होते.

(२७)

क्रियासमभिहारे लोट० (३-४-२५)

याहि याहि इति याति = जा जा जांते

• पठ पठ इति पठति = पठ पठ पढतो

सकून् पिब, धानाः खाद् इति अभ्यवहरति = सातू पी, दाणे खा, असें भरतो

तो एकसारखा भरतोहे = स सततं अभ्यवहरति

अभ्यवहरति = भ्यअअरइ = भ्यरे = भरे, भरतो

एथें भरणें हें अकर्मक आहे. भृपासून भरणें सकर्मक.

साद् साद् इति सादथ = सा सा सा

मी खाखा खातो

आम्ही खाखा खातो

तूं खाखा खातोस

ते किंवा त्या खाखा खातात, खातील.

इ. इ. इ.

क्रियासमभिहार असतां लोट् चें द्वितीयपुरुष एकवचन संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठीत होतें.

(२८)

अतिशायन

तर

तम

(दड)

धड

धडसच

धडु (द्रडिष्ठ) च

(परिवृढ) भारीबुड भारीबुडसच भारीबुड (डू, डू, डू) च

(पृथु) पुरत पुरतसच पुरतच

(भृश) बस बसच (बससच) बसच

(मृदु) मऊ मउसच मवट

(रुश) कस कससच कसच

(अंतिक) आंत आतसच } नीटच
नीटसच }

(अल्प) हळ हळसच हळच

(*कॅन) (अल्प) कमी (कनीयस्) कमीसच कमीच

(उरु) बर बरसच बरच

(क्षुद्र) खोट { खोटसच { खोटच }
खुज { खुजसच { खुजच }

(गुरु) गोल गोलसच गोलच

(तृप्त) तिरप तिरपसच तिरपच, तिरपट

(दीर्घ) दिर्घ दिर्घसच दिर्घच, दिर्घट

(दूर) दूर दूरसच दूरच

(प्रशस्य) फारसच सरस (श्रेयस्) सरच, सरस

(बहु) बहुत बहुतच बहुत

(बाढ) साध साधसच साधच

(वृद्ध) बुडू बुडूसच बुडूच

(वृन्दारक) रुंद = रुंदसच रुंदच, रुंदट

(स्थिर) थीर = थीरसच थीरच

(स्थूल) ठोल्य ठोल्यसच ठोल्यच, ठोलट

(स्फिर) फार फारसच फारच

(ह्रस्व) लहानस { लहानसच { लहानसच
ह्रस्व { लहस } लहानस

(लघु) हळू हळूसच हळूच

(महत्) मोठ मोठसच मोठच

(अति) अती अतीसच अतीच

गोड गोडसच गोडच

सुंदर सुंदरसच सुंदरच, सुंदरट

सरळ सरळसच सरळच

(कौश) कस कससच कसच

17 JAN 1994

संस्कृत ईयस् पासून सच प्रत्यय मराठींत आला आहे. थस = जस = सच (ज = स; व स = च). इप्र पासून ट किंवा च आला आहे. ष्ट = ट = ट. ष्ट = स्त = स्त = च = च. येणेंप्रमाणें मराठींत अतिशयनदर्शक सच, व ट, च प्रत्यय आहेत. त्यांची ओळख पूर्ववैयाकरणांना पटलेली नाही. पैकीं, तरभावदर्शक धडस, थरस, सुंदरस, हीं चविरहित रूपें मराठींत फार योजतात.

(१)

हें वख धड आहे (सार्धे)
 त्या दोहोंतून तुला धडसैच वख देतो (तरभावदर्शक)
 त्या अनेकांतून तुला धडच वख देतो (तमभावदर्शक)

(२)

थरेंच दूध = भृशं पयः
 थरेंसैच दूध = भ्रशीयः पयः
 थरेंच दूध = भ्रशिष्ठं पयः

(३)

सुंदर स्त्री = सुंदरी स्त्री
 सुंदरसीच स्त्री = सुंदगीयसी स्त्री
 सुंदरच स्त्री = सुंदरिष्ठा स्त्री

(४)

तो हळू बोलतो = स लघु वक्ति
 तो हळूसैच बोलतो = स लघीयः वक्ति
 तो हळूच बोलतो = स लयिष्ठं वक्ति

५

रुंद कापड = वृंदारकं कार्पासकं
 रुंदसैच कापड = वृंदीयः कार्पासकं
 रुंदच कापड = वृदिष्ठं कार्पासकं

६

प्रियपति = प्रियः पतिः
 प्रियसाच पति = प्रेयान् पतिः
 प्रियच पति = प्रेष्ठः पतिः
 अशोकाच्या शिलालेखांत प्रियसा रूप अ.लें आहे.

७

फारसच वख = प्रशस्यं वखं
त्या दोहोंतून सरस वख = श्रेयः वखं
सरच, सरस वख = श्रेष्ठं वखं

८

सोटें माणूस = क्षुद्रः मनुष्यः
सोटेंसेंच माणूस = क्षादीयान् मनुष्यः
सोटेंच माणूस = क्षादिष्ठः मनुष्यः

९

साधें काम = साधु वा बाढं कर्म
साधेंसेंच काम = साधीयः कर्म
साधेंच काम = साधिष्ठं कर्म

१०

पुरतें वख = पृथु वखं
पुरतेंसेंच वख = प्रथायः वखं
पुरतेंच वख = प्रथिष्ठं वखं

११

मऊ गादी = मृदुः गद्विका
मऊशांच गादी = म्रदीयसां गद्विका
मऊच गादी = म्रदिष्ठा मृदुः गद्विका

१२

फारच फार = स्केष्ठं स्किरं
मोटेंच मोटें = महिष्ठं महन्
लहानच लहान = न्हसिष्ठं न्हस्वं
हळूच हळू = लधिष्ठं लघु
कट्टूच कट्टू = कटिष्ठं कटु
लांबच लांब = लंबिष्ठं लंबं

अजादी गुणवचनादेव (५-३-५८), संस्कृतांत ईयस् व इष्ठ प्रत्यय गुणवच-
नाला च तेवढे लागतात. मराठींत कित्येक अव्ययांना हि लागतात,

१३

ती काल आली
ती कालशीच आली (त्याहून काल)
ती कालच आली (फार काल)

१४

तो पहाटे आला
तो पहाटेसच आला (त्याहून पहाटे)
तो पहाटेच आला (अति पहाटे)

१५

तो रात्री पढतो
तो रात्रीसच पढतो (मागच्याहून रात्री)
तो रात्रीच पढतो (अति रात्री)

१६

तो प्रहरदिवसा निजतो
तो प्रहादिवसासच निजतो
तो प्रहरदिवसाच निजतो

१७

तो गतवर्षा वारला
तो गतवर्षासच वारला
तो गतवर्षाच वारला

१८

तो मघा येऊन गेला
तो मघासच येऊन गेला (मागच्याहून आधी)
तो मघाच येऊन गेला (सर्वांत आधी)

१९

ती लवकर आली
ती लवकरच आली (मागच्याहून लवकर)
ती लवकरसच आली (सर्वांत लवकर)

तात्पर्य मराठीत अतिशायन व द्विवचनविभज्योपपदें आहेत व त्यांचे प्रत्यय ट, च आणि सच हे आहेत. च म्हटला की त्याला पटीचा प्रत्यय मराठी वैयाकरण-पाशांनी ठरविला च. परंतु, प्रकृत स्थलीं तसा कांहीं एक प्रकार नाही.

सभेस बरे लोक आले होते

सभेस बरेसचे किंवा बरेचसे लोक आले होते (Comparatively more)

सभेस बरेच लोक आले होते (Supremely more)

अतिशायनत्वांत तमत्व दासविणारीं कित्येक रूपें मराठींत स्वतंत्र विशेषणें बनलीं आहेत व ती मूळची संस्कृतांतलीं तमभावदर्शक होती याचा विसर पडलेला आहे. अशा तमत्वदर्शक विशेषणांपासून पुनः तरतमभावदर्शक रूपें मराठींत होतात.

(आम्लिष्ठ)	आंबट	आंबटसच	आंबटच
(तिक्तिष्ठ)	तिखट	तिखटसच	तिखटच
(क्षारिष्ठ)	खारट	खारटसच	खारटच
(श्रेष्ठ)	श्रेष्ठ	श्रेष्ठसच	श्रेष्ठच
(कडिष्ठ)	कडवट	कडवटसच	कडवटच
(मधिष्ठ)	मधट	मधटसच	मधटच
(स्वादिष्ठ)	स्वादट	स्वादटसच	स्वादटच
(व्यथिष्ठ)	वाइट	वाइटसच	वाइटच
(भंगिष्ठ)	भंगट	भंगटसच	भंगटच
(रागिष्ठ)	रागीट	रागीटसच	रागीटच
(ऋक्षिष्ठ)	राकट	राकटसच	राकटच
(वाकिष्ठ)	वाकड	वाकडसच	वाकडच
(नीदिष्ठ)	नीट	नीटसच	नीटच
(कुंदिष्ठ)	कोंदट	कोंदटसच	कोंदटच
(पिठिष्ठ)	पिठट	पिठटसच	पिठटच
(गोलिष्ठ)	गोलट	गोलटसच	गोलटच
(गुंडिष्ठ)	गोंडट	गोंडटसच, गोंडसच,	गोंडटच
(क्षविष्ठ)	खवट	खवटसच, खवचट,	खवटच
(वातिष्ठ)	वातट-ड	वातडसच	वातडच
(मृतिष्ठ)	मातड-ट	मातटसच	मातटच
(लाक्षिष्ठ)	लाकट	लाकटसच	लाकटच

(२९)

तरतम

हायला गोडतर हवें, कडूतर नको = सादितुं स्वादुतरं भाव्यं, कटुतरं नृकाम्यम्

त्याला चांगलें रुचतें	= तस्मै चंगं रोचते
दोन फळांतून चांगलेंतर मिळालें	= चंगतरं मिलितं
साखर चांगलीतर पाहिजे	= शर्करा चंगतरा प्रार्थ्यते
मात पांढरातर आवडतो	= भक्तः शुक्लतरः रोचते

येथें तर हा प्रत्यय अतिशायन दाखवितो, हा तर प्रत्यय आहे, उभयान्वयी अव्यय नाही.

गोडतो पदार्थ हवा	= स्वादुतमः पदार्थः भाव्यः
गोडती भाजी खातो	= स्वादुतमा भाजी खाद्यते
गोडतें वरण बरें लागतें	= स्वादुतमं वरान्नं वरं लक्ष्यते
तम = तवं = तं (तों, तीं, तें)	

संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींत हि हे प्रत्यय नामांना लागतात.

घोडा दहा कोस धांवतो	= घोटकः दश क्रोशान् धावति
घोडातर वीस कोस धांवतो	= घोटकतरः विंशति क्रोशान् धावति
घोडातों वीस कोस धांवतो	= घोटकतमः त्रिंशत् क्रोशान् धावति
तो अंधळातर नाही	= सः अंधतरः नास्ति
तो अंधळातों नाही	= सः अंधतमः नास्ति

संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींत हि हे तर व तम प्रत्यय क्रियापदांना लागतात.

तो अन्न शिजवतोतर खरा	= सः अन्नं पचतितरां इति सत्यम्
तो गातो	= सः गायति
तो गातोतर	= सः गायतितरां
तो गातोतो	= सः गायतितमां

तो गातोतो त्याला आण	= संगायतितमां तं आनय
तो गातोतर त्याला आण	= संः गायतितरां तं आनय
मी काम करतोतर	= अहं कर्म करोमितरां

ह्या सर्व प्रयोगांत तर व तं तरतमभाव दाखवितात. सारांश, मराठींत संस्कृतांतल्याप्रमाणें अतिशायन दाखविण्याचे सर्व प्रकार आहेत.

(३०)

कर्मप्रवचनीय

प्रत्ययांवरून विभक्ति ओळखाव्यात किंवा अर्थावरून विभक्ति ओळखाव्यात, असा एक वाद उपस्थित करून, दामल्यांनीं असा निर्णय दिला आहे कीं प्रत्ययां-

वरून विभक्ति ओळखणें जास्त सशाख आहे. परंतु, दामल्यांचें हें मत सशाख दिसत नाहीं. रामानें रावण मारिला, ह्या वाक्यांत रामानें ही तृतीया नैप्रत्यया-वरून ओळखतां येते, हें दामल्यांना माहींत आहे. पण, गाय नदीनें चरत जाते, ह्या वाक्यांत केवळ नैप्रत्ययावरून विभक्ति ओळखतां येते असें दामले साचित म्हणणार नाहींत. कारण, नदीनें ह्या रूपांतील नैप्रत्यय तृतीयेचा नाहीं, कर्मप्रवचनीय द्वितीयेचा आहे व तो संस्कृत अनु या कर्मप्रवचनीयापासून निघालेला आहे. म्हणजे मराठींत दोन नैप्रत्यय आहेत. एक द्वितीयेचा व दुसरा तृतीयेचा. पैकीं एखाद्या वाक्यांत नैप्रत्यय कोणत्या विभक्तीचा आहे, हें ठरविण्यास, अर्थासिरीज अन्य कोणता उपाय आहे बरें ? संस्कृतांत हि हा च प्रकार आहे. नदीभ्याम् हें रूप तृतीयेचें कीं चतुर्थीचें कीं पंचमीचें हें केवळ अर्थावरून ओळखावयाचें असतें. मराठींत क्रियापदांच्या हि विभक्तींना हा च दंडक लागू आहे. तो गेला; व तो गेला तर मी येईन; ह्या दोन वाक्यांत अर्थावरून विभक्ति ओळखणें भाग पडतें, प्रत्ययांवरून ती हटकून ओळखतां येईल च असा नेम नाहीं. सबच दामल्यांचें एतदर्थक विवेचन दुष्ट आहे, हें सांगावयाला नको च. हें विवेचन दुष्ट कां शालें ? तर दामल्यांना मराठी भाषेचा स्वभाव कळला नाहीं व पृथक्करण नट करतां आलें नाहीं म्हणून. Ravana was killed by Rama आणि The cow is grazing by the river, अशीं दोन इंग्रजी वाक्ये आहेत. येथें Rama व river यांची case इंग्रज वैयाकरण Objective आहे म्हणून सांगतात; accusative व instrumental अशा दोन विभक्ति सांगत नाहींत. कारण काय ! तर Rama व river हे शब्द जसेचे तसे च आहेत, त्यांना विभक्तिविकरण होत नाहीं. इंग्रजींत objective हा शब्द केवळ संज्ञार्थक आहे, सार्थक नाहीं. Ravana was killed by Rama आणि The cow is grazing by the river, या वाक्यांत Rama and river are in the objective case, असें इंग्रज वैयाकरण म्हणतात. Are in the objective case म्हणजे Are governed by the preposition by, असें इंग्रज वैयाकरण सांगतात. Governed by the preposition by म्हणजे तरी काय ! By च्यामुळे Rama व river या शब्दांचें होतें तरी काय ! संस्कृतांतल्याप्रमाणें किंवा ल्याटिनांतल्याप्रमाणें रूप बदलतें ! नाहीं. मग governed या शब्दाचें सामर्थ्य काय ! काहीं नाहीं. इंग्रज वैयाकरणांना एवढें च सांगावयाचें आहे कीं Rama आणि river हे शब्द क्रियापदांचे कर्ते नाहींत. जे शब्द कर्ते नाहींत त्या शब्दांना इंग्रज वैयाकरण objects म्हणतात. मग ते शब्द क्रियापदांचे objects असोत किंवा prepositions चे objects असोत. आतां object म्हणजे तरी काय ! ज्याच्यावर काहीं क्रिया होते तें object, असें

इंग्रज वैयाकरण म्हणतात. Rama killed Ravana येथे रावणावर kill-
ing ची क्रिया झालेली आहे, सचब तो शब्द object आहे. पण, The cow
is grazing by the river, येथे river वर काय क्रिया झालेली आहे!
By ह्या preposition ने river या शब्दावर काय क्रिया केली! काही क्रिया
केली म्हणावे, तर by ह्या preposition ला क्रियासामर्थ्य आहे, असे म्हणावे
लागते. पण ज्या शब्दांना क्रियासामर्थ्य आहे, त्यांना इंग्रज वैयाकरण verbs
म्हणतात. आतां by ला ते क्रियापद खचित म्हणणार नाहीत. अर्थात्, by
ला क्रियासामर्थ्य नाही. मग river हा शब्द by चा object आहे, या
म्हणण्याचा अर्थ काय ? अर्थ काही नाही. इंग्रज वैयाकरणांना पृथक्करण करतां
आलेले नाही. By हा शब्द उपपद हि आहे व गति हि आहे. By the
river येथे by हा शब्द उपपद आहे. He came by the money, येथे
by हे गति आहे. By ह्या गतीने come हे क्रियापद सकर्मक झालेले आहे.
Come by म्हणजे possess. Come by हा एक शब्द आहे. Money
हा शब्द come by ह्या सकर्मक क्रियापदाचे object आहे. तसा काही
प्रकार by the river ह्या वाक्यसंज्ञांत नाही. मग river हा शब्द by चा
object आहे, ह्या म्हणण्याचा अर्थ काय ? अर्थ एवढाच दिसतो की preposi-
tion च्या पुढे एखादे नाम आले म्हणजे त्या नामाला object, म्हणावे subject
म्हणू नये. Objective case म्हणजे द्वितीयेपासून सप्तमीपर्यंतच्या आपल्या
मराठी किंवा संस्कृतभाषेतील सर्व विभक्ति.

He came by the money (द्वितीया)

He came with the man (तृतीया)

He came to the town (चतुर्थी)

He came from the town (पंचमी)

He speaks of the man (षष्ठी)

He lives in the town (सप्तमी)

ह्या साही विभक्त्यांना इंग्रज वैयाकरण objective case म्हणतात व
preposition च्या पुढील नामाला object म्हणतात. ज्याच्यावर काही
क्रिया घडली ते object व त्याची विभक्ति objective असे इंग्रज वैयाकरण
ल्याटिन भाषेची परिभाषा उसनी घेऊन म्हणतात खरे. परंतु ल्याटिल भाषेतील
object चा जो अर्थ तो इंग्लिश वैयाकरणांचा object चा अर्थ नाही, तेव्हा
इंग्रज वैयाकरणांचे object चे लक्षण काही तरी आहे, हे उघड आहे. Objective
case म्हणजे subjective case नाही व object म्हणजे subject
नाही, एवढी गोष्ट इंग्रज वैयाकरणांना सांगावयाची आहे, परंतु ती त्यांना योग्य

नेवोन शब्द निर्माण करून सांगतां आली नाही. तें काम इंग्रज वैयाकरणांच्या हितार्थ मी आतां करतो. Subject च्या case ला subject case म्हणावें. सन्या object च्या case ला object case म्हणावें आणि preposition च्या पुढें येणाऱ्या नामांच्या case ला preposition case म्हणावें. सकर्मक क्रियापदांच्या कर्माच्या case ला हे कोंगाडी इंग्रज वैयाकरण objective case म्हणतात व preposition च्या पुढें येणाऱ्या नामांच्या case ला हि हे शहाणे objective case च म्हणतात. Object ह्या शब्दाचें function दोन्ही स्थलीं निरनिराळें आहे. अर्थात्, इंग्रज वैयाकरणांनीं आपली परिभाषा बदलली पाहिजे, व ह्या कोंगाड्यांचें अनुकरण मराठी वैयाकरणांनीं करण्यांत हांशील नाही. शिवाय हें हि ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं विभक्ति या संज्ञेचा जो अर्थ संस्कृत किंवा मराठी वैयाकरण समजतात तो अर्थ case ह्या इंग्रजी संज्ञेचा नामासंबंधानें प्रायः नाही. संस्कृतांत विभक्ति हें विकरण आहे. इंग्रजांत case हें प्रायः विकरण नाही. नाम कर्ता असो, कर्म असो किंवा preposition च्या पुढें असो, त्याला case नें विकरण होत नाही. म्हणजे इंग्रजांत विभक्तिविकरण नामांना नाही. सर्वनामांना आहे व possessive case मध्यें आहे. ही possessive इंग्रजांत अलीकडे फार कमी योजिली जाते. तेव्हां तिला सोडून देऊन, व सर्वनाम सोडून देऊन, निव्वळ नामांकडे पाहिलें असतां, इंग्रजांत case नें नामांना विकरण होत नाही. Work हें नाम ध्या. कर्ता असो, कर्म असो किंवा preposition पुढें येवो, work या नामाला त्या त्या case नें विकरण होत नाही. तेव्हां इंग्रजी भाषेंत नाम कर्ता आहे, कीं कर्म आहे, कीं काय आहे तें केवळ अर्थावरून व क्वचित् स्थलावरून ओळखावयाचें असतें. कधीं कधीं तें हि ओळखण्याची मारामार च पडते. कवितेंत तर पडते च पडते. समजा कोणी कवी काव्य करतो आहे किंवा कोणी वक्ता आवेशानें बोलतो आहे, आणि त्या भरांत खालील वाक्य प्रसवतो आहे:—

Shakespeare Milton Knew.

येथें Shakespeare knew Milton किंवा Milton knew Shakespeare हें केवळ संदर्भावरून जाणावयाचें आहे. ज्याला Shakespeare हि माहीत नाही व Milton हि माहीत नाही व जो केवळ व्याकरणाच्या नियमानें वाक्याचा अर्थ करूं जाईल त्याला फक्त Shakespeare knew Milton हा एक च अथ प्रतीत होईल. तो अर्थ चुकीचा होईल, हें सांगावयाला नको च. तात्पर्य, नामांना इंग्रजांत विभक्तिविकरण नाही. Nominative असो, objective असो कीं Vocative असो, इंग्रजांत नाम जसेचें तसें च रहातें. असें सर्व विभक्तिंत एका च रूपानें रहाणारें नाम मराठींत दामल्यांना भेटतें तर ते

असे म्हणते की त्या शब्दाला एक च विभक्ति आहे व ती प्रथमा आहे. प्रथमेचा अर्थ कधी कर्ता, कधी कर्म, कधी संबोधन व कधी कांहीं तरी असतो, असे दामले म्हणते. असे एकटें दामले च म्हणतात असे नाही, तर इतर कोणी हि दोन डोळ्यांचा माणूस सरुद्धर्शनीं असे च म्हणेल. मग इंग्रज वैयाकरण Nominative case निराळी, objective case निराळी, Vocative case निराळी, असे कां म्हणतात. तर case या शब्दाचा अर्थ इंग्रजी नामांचा विचार करतांना विभक्ति असा नाही. Case या शब्दाचा अर्थ स्थिति, Condition असा इंग्रज वैयाकरण करतात. म्हणजे क्रियापदाच्या पूर्वी येणारें जें नाम त्याची Nominative case व सकर्मक क्रियापद असल्यास त्याच्या पुढें येणाऱ्या किंवा preposition च्या पुढें येणाऱ्या नामाची case, objective म्हणतात. असा जरी सामान्य नियम आहे, तत्रापि कधी कधी

Shakespeare Milton Knew

अशा सारख्या वाक्यांत object क्रियापदाच्या पूर्वी येऊं शकतें. तेव्हां case या शब्दाचा अर्थ स्थिति असा हि नाही. मग case या शब्दाचा अर्थ काय ! व object या शब्दाचा अर्थ काय ! तर धातूचें रूप ज्याच्या अनुरोधानें चालतें तो शब्द subject व ज्याच्या अनुरोधानें चालत नाही तो शब्द object म्हणावा आणि subject ची case, nominative म्हणावी व object ची case, objective म्हणावी, असें म्हणणें प्राप्त होतें. म्हणजे स्थितिवरून हि कोणी शब्द object आहे की subject आहे, हें इंग्रजींत निश्चयानें सांगता येत नाही. फक्त बोलणाऱ्याच्या हेतूवरून subject की object आणि nominative की objective, case ओळखावयाची आहे. कारण उघड आहे. इंग्रजींत विभक्तिविकरण नाही व विकरणावरून विभक्ति ओळखण्याची सोय नाही. ह्याचा अर्थ स्पष्ट असा की इंग्रजींत नामांना विभक्ति नाही. ल्याटिन मधून nominative, objective वगैरे शब्द निष्कारण घेऊन इंग्रज वैयाकरणांनीं घोटाळा माजविलेला आहे. तेव्हां, ह्या इंग्रजी घोटाळ्याचा आश्रय करून आपल्या मराठी भाषेचें चालणार नाही. तेव्हां,

गाय नदीनें चरते

या वाक्यांत नदीनें या रूपांतील नदी शब्दाची विभक्ति काँगडाच्या इंग्रजीकडे न पहातां आपण स्वतंत्रपणें संस्कृताकडे पाहून टरविली पाहिजे. येथें नदीनें ही कांहीं तृतीया नाही. कां नाही ! तर सालील उदाहरणें पहा.

गाय नद्यानद्यानें चरते (अनेकवचन).

तो घरांघरांनें भिक्षा मागतो (अनेकवचन).

किंवा

गाय नयानयान चरते
तो घरांघरांन भिक्षा मागतो.

गाय रस्त्यानें किंवा रस्त्यान पळत सुटली (एकवचन)

गाय रस्त्यां रस्त्यांन किंवा रस्त्यांरस्त्यांनें पळत सुटली (अनेकवचन)

ह्या वाक्यांत तृतीयेच्या अनेकवचनी नां प्रत्ययाप्रमाणें नें किंवा न प्रत्यय बदलून नां होत नाहीं; नें किंवा न च रहातो. उघड च आहे. हा कर्मप्रवचनीय नें किंवा न प्रत्यय संस्कृत कर्मप्रवचनीय जें अनु त्याजपासून निघाला आहे. ह्या संस्कृत अनु ला अनेकवचनी किंवा एकवचनी विकरण नाहीं. अनु अव्यय आहे. तृतीयेचे एकवचनी इन व अनेकवचनी भिस् किंवा ऐस् असे भिन्न प्रत्यय असल्यामुळें मराठींत एकवचनी नें व अनेकवचनी नां हे भिन्न प्रत्यय तृतीयेचे मराठींत वंशपरेनें उतरले आहेत. त्याप्रमाणें च अनु या अव्ययसंज्ञक कर्मप्रवचनीयापासून वंशपरेनें मराठींत नें व न हें अव्ययसंज्ञक कर्मप्रवचनीय आलें आहे. जो जो म्हणून प्रत्यय संस्कृत कर्मप्रवचनीयापासून मराठींत आला आहे त्या त्या प्रत्ययाची स्थिति मराठींत अशी च अव्यय आहे.

परा = ला	{ तो मुली ला मारतो = स पुत्रीं परा मारयति (एकवचन) तो मुलींन् ला किंवा मुलीं ला मारतो = स पुत्रीः परा मारयति (अ. व.)
प्रति = तें	{ तो रामा तें मारतो = स राम प्रति मारयति (एकवचन) तो रामां तें मारतो = स रामान् प्रति मारयति (अनेकवचन)
सं = स	{ तो रामा स मारतो = स रामं सं मारयति (एकवचन) तो रामां स मारतो = स रामान् सं मारयति (अनेकवचन)
उप = प	{ घरा प = गृहं उप घरां प = गृहान् उप
उपरि = वर	{ घरा वर = गृहं उपरि घरां वर = गृहान् उपरि

तात्पर्य, नें व न हें कर्मप्रवचनीय आहे व त्याच्या आधीं शब्दाची द्वितीया होते. नदी नें किंवा नदी न येथें नदी द्वितीया, नें किंवा न या कर्मप्रवचनीयामुळें.

(३१)

सामान्यरूप

नदी

१ नदी नया

२	{	नदी नया
		नदी स नया स
		नदी ला नया ला
		नदी तें नया तें
		नदी नें, न नया नें न

३	नदीनें नया नीं
४	नदीस नयास
५	नदीहून नयाहून
६	नदी नया
७	नदींत नयांत

राम

१	राम राम	
२	{	राम राम
		रामा रामां
		रामा स रामां स

इ. इ. इ.

म्हणजे, स, ला, तें, न, नें, हून व त हे प्रत्यय व कर्मप्रवचनीयें निराळीं काढलीं म्हणजे मराठींत शब्दाच्या दोन च विभक्ति रहातात. एक प्रथमा व दुसरी द्वितीया. राम (कर्ता व कर्म) ही प्रथमा; आणि रामा ही द्वितीया. प्रथमा म्हणजे पहिली विभक्ति व द्वितीया म्हणजे दुसरी विभक्ति. नदी (एकवचन), नया (अनेकवचन) या शब्दाला एक प्रथमा ऊर्फ पहिली च तेवढी विभक्ति आहे. ह्या दुसऱ्या विभक्तीला मराठी वैयाकरण सामान्यरूप म्हणतात. मराठीचें सशास्त्र व्याकरण रचायला जो जाईल न्याला मराठींत दोन च विभक्त्या ग्राह्य कराव्या लागतील. पहिली विभक्ति व दुसरी विभक्ति. पहिल्या विभक्तीचीं कारकें कर्ता व कर्म. दुसऱ्या विभक्तीचीं कारकें हवीं तितकीं. मराठी ही इंग्रजीप्रमाणें व्यस्त भाषा आहे, संस्कृताप्रमाणें समस्त भाषा नाही.

(३१^१/_४)

प्रातिपदिक

प्रातिपदिकशब्दस्वरूपास वचन व विभक्ति यांचे प्रत्यय लागतात. संस्कृतांत सीता, रामा, रमा हे शब्द घेतले तर असें दिसतें कीं प्रातिपदिकशब्दस्वरूप व प्रथमेच्या एकवचनार्थें रूप ह्या तीन खालिगी शब्दांचें एकसारखें आहे. नपुंसक-

लिंगी भगवत् शब्द घेतला, तर प्रातिपदिक व प्रथमेचें एकवचन एकसारखें आहे. म्हणजे संस्कृतांत मराठींतल्याप्रमाणें कांहीं शब्द असे आहेत कीं प्रातिपदिक-शब्दस्वरूप व प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप जेथें एक च असतें. दामले म्हणतात (व्याकरण, पृष्ठ २६६ टीप), संस्कृत भाषेंत नामाचें मूळ रूप स्वतंत्र असून त्यास निरनिराळीं लिंगं, निरनिराळीं वचनें आणि निरनिराळ्या विभक्ती यांस अनु-सरून निरनिराळे विकार होतात. म्हणजे दामल्यांना प्रातिपदिक ह्या संज्ञेचा अर्थ च कळलेला नाही. प्रातिपदिक या अर्थी **नामाचें मूळ रूप** हे शब्द दामले वापरतात. नामाच्या मूळ रूपाला म्हणजे प्रातिपदिकाला लिंग-विकार होतो, ही बाब संस्कृत व्याकरणांत दामल्यांनीं नवीन च शोधून काढिली आहे व ती पाणिनीला दामल्यांपासून शिकली पाहिजे. खरा प्रकार असा आहे कीं प्रातिपदि-कांना संस्कृतांत लिंग-विकार होणें शक्य नाही. कारण प्रातिपदिकाचें लिंग अगो-धर ठरलेलें व साधलेलें च असतें. रमा हा स्त्रीलिंगी शब्द आहे व तो प्रातिपदिक आहे. ह्या प्रातिपदिकाला आणिक मूळ रूप दुसरें नाही व ह्याच्यापासून हि लिंग-विकार होऊन दुसरीं रूपें साधत नाहीत. त्या प्रातिपदिक-प्रकरणीं दामल्यांचें (२६६—२६७) सर्व लिहिणें कुचकामाचें आहे. मराठींत घोडा हें प्रातिपदिक आहे, घोडा हें प्रातिपदिक आहे व घोडें हें प्रातिपदिक आहे. दामले म्हणतात, घोडा, घोडी, घोडें या तीन शब्दांत घोड हें प्रातिपदिक आहे ! परंतु तसा हास्योत्पादक प्रकार नाही. घोडा, घोडी, घोडें हीं मराठी प्रातिपदिकें घोटक, घोटिका, घोटक, या संस्कृत प्रातिपदिकांसारखीं च हुचेहुच आहेत. मराठींत ह्या तिन्हीं स्थलीं प्राति-पदिकशब्दस्वरूप व प्रथमेचें एकवचनी रूप सारखें असतें. संस्कृतांत घोटिका या एका स्थलीं मात्र प्रातिपदिकरूप व प्रथमा-एकवचनरूप सारखें असतें, पुल्लिंगी व नपुं-सकलिंगी नसतें. अर्थवद् अधातुः अप्रत्ययः प्रातिपदिकं (धातुं, प्रत्ययं, प्रत्य-यान्तं च वर्जयित्वा अर्थच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्). धातु, प्रत्यय, व प्रत्ययान्तरूप यांक्षेरीज जें अर्थवत् शब्दस्वरूप तें प्रातिपदिकसंज्ञक होय. म्हणजे रमा शब्द घेतला, तर रम् धातु, रमया प्रत्ययान्त रूप व आ प्रत्यय, ह्यांना वग-ळून जें अर्थवत् रमाशब्दस्वरूप रहातें तें प्रातिपदिक होय. तसें च घोडा शब्द घेतला तर घोड् धातु, घोड्यास प्रत्ययान्त रूप व आस प्रत्यय, ह्यांना वगळून जें अर्थवत् घोडाशब्दस्वरूप तें प्रातिपदिकसंज्ञक होय. ह्यांत एवढें च निष्पन्न होतें कीं प्रातिपदिक या संज्ञेचा अर्थ दामल्यांस नीट माहीत नाही.

(३१^१)

दामल्यांची तिडंतप्रक्रिया येथूनतेथून प्रमादग्रस्त आहे म्हणून मार्गे सांगितलें. दामल्यांची सुबंतप्रक्रिया तर तिडंतप्रक्रियेहून हि दोषग्रस्त आहे, हें येथपर्यंतच्या

संशोधनावरून स्पष्ट च आहे. समासप्रक्रियेत हि व्यंगे आहेत च. एकशेषसमास व रुदन्तसमास मराठींत कसे होतात, हे दामल्यांच्या अवलोकनांत हि नाही. एवंच, दामल्यांचें सर्व च व्याकरण येथूनतेथून दुष्ट आहे. इतरांच्याहून दामल्यांचा ग्रंथ सरस. तेव्हां, त्या इतरांचे ग्रंथ तर शास्त्रदृष्टीनें हातीं धरण्यासारखे हि नाहीत. हा शेर फक्त अवलोकनासंबंधानें झाला. शास्त्रसरणीसंबंधानें तर व्याकरणशास्त्रांत दामले कोठें च नाहीत. उत्सर्ग व अपवाद कसे रचावे ह्यांचें स्वप्न हि दामल्यांना नाही. तेव्हां, दामल्यांना एवढी च शिफारस आतां करावयाची आहे कीं पाणिनीयशास्त्राचा त्यानीं अभ्यास करावा. तो अभ्यास घोकंपट्टी करणाऱ्या जुनाट शास्त्रांच्याच्या धर्तीनें करून कांहींएक फायदा होणार नाही. पाणिनीनें अष्टाध्यायी कोणत्या पद्धतीवर रचिली आहे, त्याचा अभ्यास करणें श्रेयस्कर आहे. भट्टोजीच्या कौमुदीची हि पद्धती मराठीच्या व्याकरणशास्त्राला उपकारक नाही. शास्त्र म्हणजे सामान्यसिद्धान्तांची परंपरा. कांहीं एक कार्य आहे व ते कांहीं नामांना, सर्वनामांना, धातुरूपांना व अव्ययांना होत आहे. तर तत्कार्यप्रीत्यर्थ, नामें, सर्वनामें, धातुरूपें व अव्ययें एके ठिकाणीं आणिलीं पाहिजेत. तात्पर्य, व्याकरणशास्त्र रचावयाचें म्हणजे प्रथम अत्यन्त सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा; नंतर त्याहून कमी सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा, आणि शेवटीं सर्वाहून कमी व्यापक अशा सामान्य कार्यांचा शोध करावयाचा. आणि सरतेशेवटीं जेथें सामान्य कार्य सांपडत नाही, तेथें निपात करावयाचा. पाणिनीय अष्टाध्यायीच्या दृष्टीनें भट्टोजीची कौमुदी कांहीं शास्त्राचा ग्रंथ नाही. भट्टोजीची कौमुदी फक्त रूपसिद्धीचा ग्रंथ आहे. नामें, सर्वनामें, धातु, समास, वगैरेंच्या रूपांची सिद्धि करतांना त्याच त्या सूत्राची अनुवृत्ति भट्टोजीला पदोपदीं करावी लागते. म्हणजे भट्टोजीची प्रत्येक प्रक्रिया एक एक स्वतंत्र ग्रंथ आहे व त्या त्या प्रक्रियेला अष्टाध्यायीतील त्या च त्या सूत्राची पुनरुक्ति करावी लागते. त्यानें होतें काय कीं कार्याचें सामान्यत्व व्याकरण पढणाऱ्याच्या लक्षांत येत नाही व त्याची शास्त्रदृष्टी पोसत नाही. कौमुदीच्या उजेडानें व्याकरण पढणाऱ्या घोक्त्यांच्या हातून व्याकरणशास्त्राची प्रगति आजपर्यंत कां झाली नाही, ह्याचें कारण भट्टोजी दीक्षित होत. भट्टोजीची कौमुदी रूपसिद्धीच्या दृष्टीनें सर्वोत्तम आहे; परंतु शास्त्रदृष्टीनें अधम आहे. शुद्धरूपें कशीं करावीं व कशीं साधावीं, ही कला कौमुदी शिकवते. म्हणजे भट्टोजीची कौमुदी हा कलाग्रंथ आहे. आणि कलाग्रंथ जे पढतात ते कलावन्त होतील व नाना प्रकारचीं लहान मोठीं व प्रसिद्धाप्रसिद्ध शुद्धरूपें साधतील; परंतु, व्याकरणशास्त्रज्ञ होणार नाहीत. पाणिनीयाचा शास्त्रदृष्टीनें अभ्यास करावयाचा म्हणजे अष्टाध्यायीवरून अधिकरणवार च केला पाहिजे. प्रत्येक अधिकरण म्हणजे, तद्विषयक सामान्यकार्याची उतरती किंवा चढती परंपरा आहे. स्वतः सर्व अधिकरणें हि

सामान्यकायांची एक मोठी परिनालिका आहे. ह्या पाणिनीय धर्तीवर च मराठी व्याकरणशास्त्राची इमारत उभारिली पाहिजे. आतां दामल्यांनीं आपल्या व्याकरणाचे जे भाग पाडले आहेत ते कौमुदीच्या धर्तीवर पाडिले आहेत, अष्टाध्यायीच्या धर्तीवर पाडिले नाहीत. म्हणजे एका संस्कृत व्याकरणकलाग्रंथाचें दामल्यांनीं अनुकरण केलें आहे. अर्थात्, त्यांचा ग्रंथ प्रायः रूपसिद्धीचा आहे, सामान्यसिद्धान्तपरंपरारूप शास्त्राचा नाही. कोणत्या हि भाषेचें व्याकरणशास्त्र रचावयाचें म्हणजे शुद्ध रूपांचा सिद्धी करित वसावयाचें नाही. शास्त्र रचतांना रूपसिद्धि सहज च होत असते. शास्त्र म्हणजे मूलतत्त्वरूप बीजापासून संपूर्णभाषावृक्षाचा विस्तार कोणत्या परिनालिकेनें कसकसा केलावत गेला, तें दाखवावयाचें. दाखवितांना प्रथमारंभीं निरनिराळ्या भाषांच्या वैयाकरणांना निरनिराळ्या अडचणी येतात. कित्येक भाषा रानटी लोकांच्या फक्त धोलण्यांत च तेवढ्या घेणाऱ्या आहेत. त्यांचें व्याकरण रचावयाचें म्हणजे अक्षरसंकेतापासून सजवणी केली पाहिजे. कित्येक भाषांना अक्षरविन्यास उपलब्ध असतो, परंतु, तींतील शब्दांचें व रूपांचें अवलोकन नीट झालेलें नसतें. अशा भाषांचें व्याकरण रचावयाच्या आधीं अवलोकन व अवलक्षण ऊर्फ ओळख या विषयाचा छडा व्याकरणरचकाला लावावा लागतो. व्युत्पत्तीचें म्हणजे शब्दांच्या परंपरेचें कार्य कित्येक भाषांचें होऊन गेलेलें असतें. त्यांचें फक्त वर्गिकरण व सामान्यनियमसंकलन एवढें च काम वैयाकरणाकडे रहातें. येणेंप्रमाणें परिस्थित्यनु रूप ते ते निरनिराळे पूर्वसंस्कार त्या त्या भाषांच्या व्याकरणकाराला करावे लागतात. पैकीं मराठी भाषेचें अद्याप पूर्ण अवलोकन व अवलक्षण व्हावयाचें आहे. तें होण्यापूर्वीं त्या भाषेचें व्याकरण शास्त्रसिद्ध होणें अशक्य आहे. पाहणी झाली व ओळख पटली, म्हणजे नंतर वर्गण व नियमपरंपरा ह्यांना हात घालतां येईल. ही आपत्ति ओळखून च प्रस्तुत टीकारूप संशोधनात्मक निबंध प्रस्तुत लेखकानें लिहिला आहे. ह्या टीकारूप संशोधनाचा उपयोग प्रथम करून, नंतर सिद्धान्तसोपानरूप शास्त्र जेव्हां कोणी दीर्घयोगी शास्त्रचणक रचील, तेव्हां त्याच्याशीं व्याकरणशास्त्राच्या गोष्टी बोलावयाला फुरसुत होईल.

संबोधनाचे व अभिवादानाचे उच्चार व रूपें

मराठींत अभिवादन करतांना किंवा हाका मारतांना संबोधनें येणेंप्रमाणें करतातः-

नाम	संबोधन
साळू	साळू किंवा साळवू, साळूय

गंगू	गंगू	किंवा	गंगव्, गंगूय, गंगुव
हो	हो	किंवा	हाव्, होव्, होय्
हरि	हरी	किंवा	हरय्, हरीय्
रामू	रामू	किंवा	रामव्, रामूय्
बरवे	बरवे	किंवा	बरवेय्
रानडे	रानडे	किंवा	रानडेय्
काळे	काळे	किंवा	काळेय्
सांता	सांते	किंवा	सांतेय्
मामंजी	मामंजी	किंवा	मामंजीय्
बाई	बाई	किंवा	बाईय्
अण्णा	अण्णा	किंवा	अण्णाव्
राम	राम	किंवा	रामा
भार्गव	भार्गव	किंवा	भार्गवा
गोविंद	गोविंद	किंवा	गोविंदा
हळवे	हळवे	किंवा	हळवेय्

वशिष्टधर्मशास्त्रांत व आपस्तंबधर्मशास्त्रांत संबोधनाचा अंत्य अप्लुत उच्चारवा, व संबोधनाचा अंत्य ए किंवा ओ यांचा उच्चार आय्, आव् किंवा आय, आव करावा असें सांगितलें आहे. पाणिनीयांत व मनुस्मृतींत प्लुत उच्चार, शूद्रांच्या नांवाखेरीज, करावा असें सांगितलें आहे. ती च पद्धती काहीं फरकामें मराठींत उतरली आहे.

(३१^३)

सुप् व तिड् एतत्संबंधिक किंचित् टिप्पण; येथपर्यंत केलें. आतां मातृकांकडे वळूं.

(१)

कोणत्या हि स्वरास व स्वरयुक्त व्यंजनास अक्षर म्हणतात (दामले व्याकरण, पृष्ठ ३०). ही व्याख्या दुष्ट आहे. स्वरास किंवा स्वरयुक्त व्यंजनास अक्षर म्हणत पाहींत. स्वराच्या किंवा व्यंजनाच्या लेखी खुणेस अक्षर म्हणतात. शास्त्रीय भाषेत धरसोड उपयोगाची नाही, हें उत्तम तत्व दामल्यांना मान्य आहे (व्याकरण पृष्ठ ३०). सचच " लेखी खुणेस " हे शब्द दामल्यांनीं आपल्या अक्षराच्या लक्षणांत घालावे. स्वर व व्यंजनें मिळून मूल उच्चार होतात. उच्चार हे फक्त मुखांनें उच्चारिले जातात. ते जेव्हां खुणांनीं कागदावर दर्शविले जातात, तेव्हां

त्यां खुणांना अक्षरें म्हणतात. एसाद्या मुलाचें गु हें; अक्षर चांगलें आहे असें जेव्हां पंतोजी म्हणतो, तेव्हां मुलगा गु हा उच्चार चांगला उच्चारतो, असें म्हणण्याचा पंतोजीचा अभिप्राय नसतो; तर गु उच्चाराची जी मोडी किंवा बाळबोध खण ती मुलगा वळणदार काढतो असें म्हणण्याचा त्याचा अभिप्राय असतो.

(२)

मराठींत मूल उच्चार दामल्यांनीं एकंदर ४८ गणिले आहेत. त्यांना ते वर्ण म्हणतात, आणि त्यांचे तीन प्रकार करतात:—(१) स्वर, (२) स्वरादि व (३) स्वरान्त किंवा व्यंजन. येथें स्वरान्त म्हणजे व्यंजन म्हणून दामले सांगतात. परंतु स्वरयुक्त व्यंजनास अक्षर म्हणतात. या लक्षणांत त्यांचा आशय असा दिसतो कीं व्यंजन दोन प्रकारचें असतें—(१) स्वरयुक्त व (२) स्वररहित. म्हणजे व्यंजन स्वराहून निराळें आहे व तें सदा स्वरयुक्त असतें च असें नाहीं, असा अर्थ होतो. आणि असा जर अर्थ आहे, तर स्वरयुक्त व्यंजन जोडाक्षर ठरतें. तेव्हां स्वरायुक्तव्यंजनास जोडाक्षर म्हटलें पाहिजे, नुसतें अक्षर म्हणून शास्त्रीय व्यवहारांत भागावयाचें नाहीं. सबच, अक्षराचें लक्षण येणेंप्रमाणें करावें:—कोणत्या हि स्वराच्या किंवा व्यंजनाच्या लेखी खुणेस अक्षर म्हणावें.

(३)

व्यंजनें स्वरयुक्त असतात किंवा स्वररहित असतात. अर्थात् केव्हां केव्हां त्यांचा उच्चार स्वराखेरीज होऊं शकतो. कृ, ख, ग, या व्यंजनांचा उच्चार स्वतंत्रपणें स्वरांखेरीज होतो, ही अनुभवाची गोष्ट आहे. असें असून व्यंजनांची व्याख्या दामले अशी करतात कीं, ज्या वर्णांचा उच्चार दुसऱ्या वर्णांच्या म्हणजे स्वरांच्या साहाय्यावांचून होत नाहीं त्यांना व्यंजनें म्हणावें. पण जे वर्ण दुसऱ्या वर्णांचे साहाय्य घेतील ते जोडाक्षर या संज्ञेस पात्र होतील व त्यांस मूल साधे एकेरी वर्ण म्हणतां येणार नाहीं. दामल्यांचीं गुलाम व्यंजनें तर सार्धां एकेरी आहेत, असा त्यांचा आशय आहे. तेव्हां, निष्पत्ति अशी होते कीं स्वरांचें साहाय्य घेऊन जोडाक्षरें बनलेलीं व्यंजनें एकेरी आहेत. हें विरोधी असल्यामुळें नितांत त्याज्य होय. दोन या संख्येला एक म्हणावयाला शिकविण्यापैकीं च हें न्यायशास्त्र दिसतें. तात्पर्य काय कीं दामल्यांच्या ह्या स्वरांच्या व व्यंजनांच्या व्याख्या अत्यन्त गचाळ आहेत. त्या इंग्रज वैयाकरणांच्या गचाळ लक्षणांवरून घेतलेल्या आहेत. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं स्वरांचा हि उच्चार स्वतंत्रपणें करतां येतो व व्यंजनांचा हि उच्चार स्वरांचें किंवा दुसऱ्या कोणाचें साहाय्य घेतल्याशिवाय करतां येतो. पाणिनीनें स्वर व व्यंजन असा भेद केलेला नाहीं; अच् व हल् असे व्याकरणाच्या सोईसाठीं प्रत्याहार केलेले आहेत. अचांचा स्वतंत्र उच्चार होतो व हलांचा स्वतंत्र उच्चार होत नाहीं

म्हणून पाणिनीने अच् व हल् असा भेद केलेला नाही. हलांतील अ इत् आहे म्हणून तो ज्ञापकांनै सांगतो. हा इत् येवढ्या च करितां हलांत ठेविला आहे कीं त्याच्या साहाय्यानें सूत्रांत वारंवार अति जोडाक्षरें येऊं नयेत. उदाहरणार्थ, इको यण् अचि । हे सूत्र घ्या. समजा कीं य ह्या अक्षरांतील इत् जो अ तो काढून टाकला, तर हे सूत्र असें उच्चारवयाला लागेल:-- इको यणचि । प्रत्याहार यण् असा न होतां, यण् असा जोड होईल. हल् हा प्रत्याहार ह् असा होईल. असे जरि जोड प्रत्याहार झाले, तत्रापि पाणिनीय शास्त्राचें काहीं च विघडलें नसतें. इतकेंच कीं उच्चार करण्याला किंचित् काठिन्य आलें असतें. म्हणजे जोड व्यंजन चा स्वतंत्र उच्चार होत नाही असें नव्हे; तर स्वतंत्र उच्चार करण्यास किंचित् कठिण जातें. तेव्हां व्यंजनाची जरूर च असल्यास व्याख्या अशी करावी:-- ज्या वर्णांचा उच्चार जोड असतां स्वरांच्या साहाय्या-वांचून करणें किंचित् कठिण जातें त्यांना व्यंजनं म्हणावें. व्यंजनाचा स्पष्ट उच्चार होण्याला पुढें किंवा मार्गे स्वर सदा लागतो च असा नियम नाही. उदाहरणार्थ, स्थ्य, स्प्रय, स्म्य, स्म्य, हीं जोडाक्षरें घ्या ह्यांत (१) थ्, (२) फ्, र्, (३) म्, (४) म्, र्, हीं एकेक दोनदोन व्यंजनं, पुढें व मार्गे व्यंजनं असून आणि पुढें व मार्गे स्वर नसून, स्पष्ट उच्चारतां येतात. तेव्हां उच्चारार्थ, व्यंजनांना स्वरांची जरूर च असते, असा नियम नाही परंतु उच्चारधर्माच्या आधारावर ही व्यंजनांची व्याख्या करून व्याकरणशास्त्रांत काय कार्य होतें! कशाकरितां ही व्याख्या करावयाची! वस्तुंचीं लक्षणें जीं करावयाचीं तीं त्या त्या शास्त्राला उपकारक अशीं असावीं लागतात. अकार्ये निराळीं व हलकार्ये निराळीं, म्हणून पाणिनीनें अच् व हल् व इतर पंचवीस भिन्न प्रत्याहार वर्णिले आहेत. तशीं मराठी व्याकरणांत उच्चारसाहाय्यधर्मावरून स्वरांचीं कोणतीं निराळीं कार्ये व्यंजनांच्या कोणत्या-कार्यापासून दामल्यांनीं भिन्न असलेलीं पाहिलीं आहेत! प्रायः ह्या नसलेल्या धर्मावरून कोणतीं च कार्ये मराठींत शालेलीं आढळत नाहीत. कारण उघड आहे. हा धर्म च मुळीं व्यावर्तक व विद्यमान नाही. उच्चाराचा प्रश्न की अधिक काठिन्याचा म्हणजे इत्येतेचा आहे, ईदृक्तेचा नाही. सच्च हीं लक्षणें मराठी व्याकरणांत अनुपकारक आहेत.

(५)

स्वरादि वर्ण

ही काय बाब आहे ! अनुस्वार, अनुनासिक व विसर्ग हे स्वर आहेत कीं व्यंजनं आहेत ! हे स्वर हि नाहीत व व्यंजनं हि नाहीत, असें दामले म्हणतात.

दामल्यांचें मत आहे. मग, तीं तशीं जोडाक्षरें आहेत, हें स्पष्ट सांगून त्यांना मूळ वर्णांतून काढून टाकण्यास काय हरकत आहे ! अवश्य काढून टाकावीं. इंग्रजींतील एक असें च प्रत्यन्तर देतां. V हा वर्ण आहे. ह्याचा उच्चार व्ह. ह्या V (व्ह) ला इंग्रज वैयाकरण मूलवर्णांत रूढिस्तव गणतात. परंतु शास्त्रतः V ही खूण व्ह या जोडाक्षराची आहे; आपल्या मराठींतील क्ष, झ या जोडाक्षरी खूणांसारसी. आतां पाणिनीनें स ला मूलोच्चारांतून काढून कां टाकलें नाहीं ! तर क् व ह् यांचा संधि स् होत नाहीं म्हणून. क् + ह् = ग्घ्. ग् + ह् = ग्घ्. तेव्हां स् व घ् हीं जोडाक्षरें नाहींत. ती च कथा इतर महाप्राणांची आहे. स् हा उच्चार क् व ह् यांचा संधि नाहीं. कृत अल्पप्राण आहे व सूत महाप्राण आहे, इतकें च. महाप्राण म्हणजे ह् नव्हे. इंग्रजींत स् kh असा काढतात व k त h मिळवितात. परंतु ती त्या लोकांची चूक आहे. H म्हणजे जर ह् असेल तर kh म्हणजे क् + ह् = ग्घ् होईल, स हांगार नाहीं.

(५)

महाप्राण ह्याची तरां इयत्ता काय ! तर प्रत्येक स्थानाचे सालून वर जितकीं अक्षरें त्या स्थानांत असतील तितके भाग केलेले आहेत. पैकीं दुसऱ्या व चौथ्या भागाला संस्कृत वैयाकरण महाप्राण ही संज्ञा देतात. कंठस्थानाचे एकंदर भाग नऊ आहेत, तालव्याचे ९, मूर्धन्याचे ८, दंत्याचे ८, ओष्ठस्थानाचे ७, कंठतालव्याचे ३, कंटौष्ठाचे २, दंतौष्ठाचे २, पश्चात् तालव्याचे ७, अनुनासिक व्यंजनें ५ व अनुनासिक स्वर १ हे इतके उच्चार मराठींत आहेत. य व श हे मराठींत दंत्यतालव्य आहेत. य हा कंठतालव्य हि आहे. वरचे दांत व सालचा ओठ मिळून दंतौध्य, फ, व असे २ वर्ण आहेत. बर्फ ह्या शब्दांतील फ इंग्रजींतल्या f सारखा विकल्पानें उच्चारलेला आढळतो. अशिष्टांत भग् ह्या शब्दाचा भोक या शब्दाच्या उच्चाराच्या जवळजवळ ओष्ठकंठ्य उच्चार होतो. इंग्रजींतील Boy ह्या शब्दांतील o च्या उच्चारासारखा भग् या शब्दांतील अ चा उच्चार होतो. ळ उच्चारतांना जमि सालच्या दांताच्या मुळांशीं शेवटीं आपटते, सबब ळ मूर्धन्यदंत्य आहे. दामल्यांनीं विशेषकरून या शब्दानें बरेंच काम भागविलें आहे. परंतु तें शास्त्र नव्हे. उच्चाराच्या बाबींत कित्येक जर्मन ग्रंथकारांनीं फार सूक्ष्म विवेचन केलेलें आहे. तें सुज्ञांनीं पहावें. शास्त्रीय व्याकरणांत सडानसडा फोड साली पाहिजे.

(६)

आवाज

निर्जीव आवाज

सर्जीव आवाज = वाचा

भाषा = मनुष्य वाचा

तियंग्वाणी

(७)

संस्कृत च्, छ्, ज्, झ्, झ्र् हे तालव्य आहेत. तालूचा प्रति मूर्धापासून कंठापर्यंत आहे. तालूच्या शेवटास च् चें स्थान आहे व प्रारंभास झ्र् चें स्थान आहे. य चें स्थान झ्र् च्या पाठीमागें आहे. हा च प्रकार इतर हि स्थानांचा आहे. प्रथम अक्षर त्या त्या स्थानाच्या शेवटास सुरू होतें व शेवटचें अक्षर त्या स्थानाच्या प्रारंभी उच्चारलें जातें. मराठी च्, छ्, ज्, झ्, झ्र् ह्यांचें स्थान तालूचा द्वितीय अर्ध आहे. संस्कृत च वर्गाचें स्थान तालूचा प्रथमार्ध आहे. संस्कृत च वर्गाला पूर्वतालव्य व मराठी च वर्गाला पश्चात्तालव्य म्हणावें. मराठी च वर्गाचें स्थान मूर्ध जो टवर्ग त्याच्यापुढें आहे. संस्कृत च वर्गाचें स्थान मूर्ध ट वर्गाच्या मागें आहे. ! संस्कृत च वर्गाच्या व मराठी च च वर्गाच्या मध्यें ट वर्गाचें स्थान आहे.

इ. इ. इ.

(३२)

मराठी व्याकरणाच्या संशोधनाचे उगम

मराठी व्याकरणावर खालील लोकांनी लिहिलें आहे. १ दादोबा पांडुरंग तखंडकर २ रुष्णशास्त्री चिपळोणकर ३ रुष्णशास्त्री गोडबोले ४ Beames ५ Hoernle ६ Bhandarkar (Phonetics). ह्या पैकीं चिपळोणकर, गोडबोले, Hoernle व Bhandarkar हे संस्कृत व्याकरणाचे ज्ञाते होते व आहेत. दादोबा व Beames ह्यांना संस्कृत व्याकरण फारसें येत नव्हतें.

जुन्या मराठीवर खालील लोकांनी लिहिलें आहे.

१ प्रस्तुत टीकाकार.

प्राकृत भाषांवर खालील लोकांनी लिहिलें आहे.
३ हेमचंद्र ४ Pischel

१ वररुचि २ कात्यायन

[२५]

भोर

वैदिक व संस्कृत भाषांवर सालील लोकांनीं लिहिलें आहे. १ प्रातिशाख्यकार
२ यास्क ३ पाणिनि ४ कात्यायन ५ पतंजलि ६ नागोजीभट्ट ७ सायण

मराठी भाषेचें ज्याला शास्त्रीय व्याकरण लिहावयाचें असेल त्यांनं वर दिलेल्या ग्रंथकारांचा चांगला परिचय केला पाहिजे. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत व मराठी भाषांवर आणीक शेंकडों हिंदू व युरोपीयन लोकांनीं संशोधनात्मक, टीकात्मक, तर्कात्मक, तुलनात्मक, नाना तऱ्हेचे बरे वाईट लेख लिहिले आहेत. त्यांची गणना मी अनुषंगिकांत करीत असल्यामुळें, त्यांची नांविनिशी येथें देत नाहीं. आतां मीं जो ह्या प्रस्तुत लेख लिहिला तो लिटिण्यास मला कोणाचें साहाय्य झालें तें प्रांजलपणें सांगतां. गेलीं वीस वर्षें मराठी भाषेचे उगम मी शोधित आहें. जसजसे जुने लेख सांपडत गेले तसतसे त्या लेखांतील भाषेचें पृथक्करण मी करीत असें. कांहीं वर्षें लोटल्यावर असें आढळून आलें कीं वर्तमान मराठींतील बरीं च रूपें जुन्या मराठींतून निघालेलीं आहेत. इतक्यांत मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरीचा मला शोध लागला. त्या ज्ञानेश्वरींतील भाषेचा व इतर त्या कालीं सांपडलेल्या जुन्या लेखांचा अभ्यास करतां, असें आढळून आलें कीं वर्तमान मराठी भाषा ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेपासून सर्वस्वी निघालेली आहे. त्यावरून असा एक कामचलाऊ सिद्धान्त बांधला कीं वर्तमान मराठी भाषा तत्पूर्वकालीन ज्ञानेश्वरी मराठी, अपभ्रंश, महाराष्ट्री, संस्कृत, व वैदिक ह्या भाषांपासून परंपरेनें निघालेली आहे. नंतर ह्या कामचलाऊ सिद्धान्ताची परीक्षा करूं लागलों. ही परीक्षा करितांना पिशेल ह्या जर्मन गृहस्थाच्या प्राकृत व्याकरणाचा मला बराच उपयोग झाला. ह्या गृहस्थानें त्याच्या वाचनांत आलेलीं एकोन एक प्राकृत रूपें सशास्त्र पद्धतीनें एका ठिकाणीं संकलित केलीं आहेत. ह्या ग्रंथांत दोन ठिकाणीं मला दोष दिसून आला. (१) Passive व Causal passive ह्यांचें पृथक्करण व रूपसंकलन या गृहस्थाच्या हातून नीट झालेलें नाहीं असें आढळून आलें. व (२) सर्वनामांचा विचार ह्या गृहस्थानें कोता केला आहे, असें दिसून आलें. बाकीं, ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण लिहितांना, पिशेलच्या ग्रंथाचा मला चांगला उपयोग झाला. ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिताना जर पिशेलचा ग्रंथ उपलब्ध नसता, तर बर-रुचि, कात्यायन, हेमचंद्र वगैरे प्राकृत वैयाकरणांच्या ग्रंथांचें व इतर उपलब्ध प्राकृत ग्रंथांचें व शिलालेखांचें पृथक्करण व संकलन करून पिशेलचें च काम मला करावें लागतें. असा प्रयत्न करण्याचा प्रारंभ हि मी केला होता. इतक्यांत पिशेलचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला, ह्या ग्रंथावरून जुन्या मराठीची आणि अपभ्रंश व महाराष्ट्री यांची सांगड उत्तमोत्तम लागते, असें दिसून आलें. तत्रापि, ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिल्यावर, मला असें आढळून येऊं लागलें कीं केवळ पिशेलनें दिलेल्या अपभ्रंशांतील व महाराष्ट्र्यादि प्राकृत भाषांतील रूपांवरून

मराठीतील सर्व रूपांची सांगड लागत नाही. तेव्हा, वर्तमान मराठी रूपांची व जुन्या मराठी रूपांची तुलना मी पाणिनीय संस्कृताशी करून काय निष्पन्न होतं तें पाहू लागलों. तें पाहतांना असें प्रत्ययास आलें कीं मराठीतील एकोनएक लहान व मोठ्या लकवा भगवान पाणिनिच्या अष्टाध्यायींत नमूद आहेत, व पिशेलचें प्राकृत व्याकरण अनेक बाजूंनीं दोषग्रस्त आहे. पिशेलनें प्राकृत रूपें एका ठिकाणीं संकलित केलीं खरीं; परंतु पाणिनीयशास्त्र त्याला अवगत नसल्यामुळे, त्याच्या हातून प्राकृत रूपांचें वर्गीकरण यथास्थित झालें नाहीं तें कोठकोठें झालें नाहीं हें पहावयाचें असल्यास, प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखातील सर्व अंक पहावे. प्रत्येक अंकांत पिशेलच्या व्याकरणांत ज्यांचें मूळ सांपडत नाहीं अशा एकापासून पंचवीसपर्यंत बाबी सांपडतील. उदाहरणार्थ, च हें सर्वनाम घ्या संस्कृत त्यद् या सर्वनामापासून प्राकृतांत कोणतें सर्वनाम निघालें आहे, तें पिशेलला ओळखतां आलेलें नाहीं. इतर अनेक सर्वनामासंबंधानें हि हाच प्रकार पिशेलचा झालेला आहे. अकच्क सर्वनामचें तर पिशेलला स्वप्न हि नाहीं. अकच्क अर्थ्यांची पिशेल ओळख हि दाखवीत नाहीं. एकशेष समास पिशेलच्या लक्षांत आलेला नाहीं. कर्मप्रवचनीयांचा हि प्रपंच पिशेल करीत नाहीं. त्याला लकागांचा हि परामर्श घेतां याषा तसा घेतां आला नाहीं. अतिशायन व तरतमभाव प्राकृतांत कसें दाखविले जात, तें हि पिशेल सांगत नाहीं. अशीं नाना व्यंगें पिशेलच्या व्याकरणांत आहेत. पाणिनीय व्याकरणाशीं मराठी व्याकरणाची तुलना करतांना पिशेलच्या प्राकृत व्याकरणाकडे मला पहावें लागलें व पिशेलच्या सोलीचा अंदाज करता आला. पर्वती आणि प्रचंडगड यांच्यामध्ये जें अंतर तें पिशेल व पाणिनी यांच्या मध्ये आहे. ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण लिहितांना मीं फक्त प्राकृत भाषांच्या कडे लक्ष दिलें. त्यानें एवढें च झालें कीं मराठी व्याकरणांतील अत्यन्त स्थूल अशा शेंकडों बाबींचे उगम कळले. परंतु शेंकडों स्थूल व सूक्ष्म बाबी तशा च अशोधित राहिल्या. त्यांचे उगम पाणिनीयशास्त्राच्या साहाय्यानें प्रस्तुत प्रबंधांत शोधून काढून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न टीकारूपानें अविष्कृत होण्यास, दामल्यांचें मराठी भाषेचें शास्त्रीय व्याकरण कारण झालें. स्वतंत्र रूपानें हा प्रबंध प्रसिद्ध व्हावयाचा तो दामल्यांच्या अनुपंगानें टीकारूपानें प्रसिद्ध होत आहे. ही संशोधनात्मक टीका करतांना दामल्यांच्या व्याकरणाचा मला फार उपयोग झाला. संशय स्थलें व अनिश्चित स्थलें व बिकट जागा मराठी व्याकरणांत कोणत्या आहेत व तत्संबंधानें पूर्ववैयाकरण काय म्हणतात व दामल्यांचें स्वतःचें काय म्हणणें आहे, तें एका ठिकाणीं आयतें संगृहीत केलेलें मला सांपडलें व तें पद्धतशीर रीतीनें मांडिलेलें सांपडलें. एतद्ध, दामल्यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

6 APR 1996 ८७

आतां दामल्यांना एक सूचना करून, हा परीक्षणात्मक, सूचनात्मक व विशेषतः संशोधनात्मक लेख संपविर्तो. साधकबाधक प्रमाणें पाहून निर्णय करण्याची हतोटी दामल्यांना बरीच चांगली अवगत आहे. आणि ह्या एका गुणाच्या जोरावर त्यांनीं मराठी भाषेचें व्याकरण लिहिण्यास कंबर बांधिली आहे. परंतु ह्या एका च गुणाच्या साहाय्यानें मराठीचें व्याकरण सशास्त्र रचिलें जाण्याचा समय अद्याप प्राप्त झालेला नाही. अद्याप व्युत्पत्तिद्वारा शब्दांचीं व प्रत्ययांचीं व धातूंचीं रूपें यथातथा ओळखण्याचें काम व्हावयाचें आहे. तें जोंपर्यंत संपूर्ण झालें नाही, तोंपर्यंत निव्वळ एकट्या निर्णायक गुणाचा फारसा उपयोग होणार नाही. तेव्हां, दामल्यांनीं, पूर्ववैदिक, वैदिक, प्राकृत, अपभ्रंश, संस्कृत व जुने मराठी, ह्या भाषांच्या व्याकरणाचा अभ्यास करून, प्रथम शब्द, धातू व प्रत्यय यांचीं स्वरूपें ओळखण्याचें काम स्वतः करावें किंवा अन्य कोणी हें काम करीतोपर्यंत व्याकरण रचनेचा हव्यास सोडून यावा. परंतु, त्यांनीं हें काम स्वतः च करावें हें श्रेयस्कर कां की, प्रस्तुतकालीं आपल्या देशांतली परिस्थिति च अशी आहे. कोणतें हि शास्त्रीय काम करण्याला ह्या देशांत, प्रायः अनेक तर सोडून च या, पण अर्धा हि माणूस निर्माण झालेला नाही. तेव्हां, श्रमविभाग होण्याची आशा करणें आणीक पन्नास शंभर वर्षे ह्या देशांत अयुक्त होय. कधीं काळीं चुकून माकून एसायाच्या मनांत कांहीं शास्त्रीय कृत्य उठविण्याचें सुदेवानें मनांत आलें व मनांत येऊन त्या कृत्याचा अंत पहाण्याचा उत्साह त्याच्या टांई वर्षानवर्ष कायम राहिला, तर त्यानें ह्या देशांत इतर कोणाच्या हि साहाय्याची अपेक्षा करूं नये, हें उत्तम. कारण, साहाय्य होण्यासारखी परिस्थिति च नाही. एका काळच्या ह्या शास्त्रीय भूमींत सध्यां शास्त्राचा अत्यन्त लोप झालेला आहे. प्रायः ह्या देशांतिल यच्चयावत् लोकांची स्थिति आफ्रिकेंतील नीग्रोंच्या स्थितीच्या जवळजवळ आलेली आहे. ज्यांना ग्राजुएट म्हणून म्हणतात त्यांच्याजवळ हि शास्त्र नाही व ज्यांना शास्त्री म्हणून म्हणतात त्यांच्याजवळ हि शास्त्र नाही. एक पाश्चात्य सटरफटर पुस्तकें घोकून सर्डेघाश्या गुलाम बनलेला आहे व दुसरा पौर्वात्य ग्रंथ घोकून मद्दूड झालेला आहे. अशा ह्या दुहेरी कंगाल समाजाला सुधारण्याचें म्हणजे शास्त्रीय स्थितीला नेण्याचें बिकट कृत्य, कोणाचें हि साहाय्य मिळण्याची आशा न करतां, पार पाडावयाचें आहे. सबब, राजकीय, सामाजिक, वाङ्मय, वगैरे कोणतें हि कृत्य ह्या देशांत ज्या कोणाला करण्याची उमेद आली असेल, त्यानें अंगिकारलेल्या कृत्याच्या विस्ताराचा अंदाज घ्यावा, त्यांत व्यंगें व दोष कोठें आहेत त्याची विचक्षणा करावी, व ते दोष, व्यंगें काढण्यास स्वता च लागावें, इतर कोणाची वाट पाहूं नये. कारण ममतेनें मदतीला धावून येण्यास कोणी च नाही.

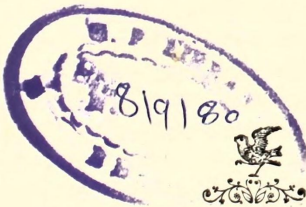
स्वजन हि नाहींत व परजन तर नाहींतच नाहींत. अशी एकंदर फार हलाकीची स्थिती आहे. आणि ही स्थिती काहीं उत्साहविघातक नाहीं. संकट यावें तर असें च यावें. ह्या संकटांत च आपल्या कर्तबगारीची खरी परीक्षा आहे. सचब, दामल्यांना अशी विनंती आहे कीं शब्दव्युत्पत्तीचें हें पूर्वरुत्पत्तीच्या प्रथम करावें आणि मग शास्त्रीय व्याकरण रचण्याच्या कामास लागार्वें. व्युत्पत्तीच्या कामीं आमच्यासारख्या लुंग्यासुंग्यांचें साहाय्य त्यांना थोडेंबहुत मिळेल. साहाय्याची केवळ हूल दाखविण्याचा आरोप न यावा, म्हणून प्रस्तुत ह्सा दिला आहे. त्यांतून, कोणत्या सूचना पसंत पडतात, कोणत्या सूचना नापसंत ठरतात, कोणत्या सूचनांत फेरफार हवा, कोणत्या सूचना अशाख आहेत, तें दामल्यांनीं पहावें व भीडभाड न धरतां जाहीर करावें.

दामल्यांना दुसरी सूचना अशी करावयाची आहे कीं ह्या रुत्यांत अतज्ञांच्या टीकेकडे लक्ष्य देऊन त्यांनीं उदासीन न व्हावें. व्याकरणशास्त्रावांचून सध्यां काय अडलें आहे, असा बालिश प्रश्न कोणीकोणी करतात. त्यांना उत्तर एवढें च कीं हरएक शास्त्रावांचून तर ह्या देशाचें सर्वत्र नडत आहे. जितकें रसायणशास्त्रावांचून नडत आहे, जितकें राज्यशास्त्रावांचून नडत आहे; जितकें युद्धशास्त्रावांचून नडत आहे, तितकें च व्याकरणशास्त्रावांचून हि नडत आहे. येथें युद्धशास्त्राच्या जोडीला व्याकरणशास्त्राला नेऊन बसविलेलें पाहून, कित्येक सुज्ञांना आचंबा वाटेल. परंतु त्यांनीं अंमळ सचूरी करावी. त्यांच्याहून सहस्रपट मोठ्या अशा एका युद्धशास्त्रज्ञाच्या कृतीकडे सहृदय अंतःकरणानें पहाण्याची त्यांनीं रूपा करावी. ज्यूलियस केंझर याचें नांव सुज्ञांनीं ऐकिलें च असेल. तो योद्धा मोहिमेवर असतांना ल्याटिन भाषेच्या व्युत्पत्तीवर व व्याकरणावर शास्त्रीय टिपणें मोठ्या काळजीनें लिहून ठेवीं. हातांत तरवार ज्यानें लखलखवावी त्यानें त्या च हातानें त्या च वेळीं व त्या च स्थळीं लेखनी सारख्या तीक्ष्णतर आयुधाच्या साहाय्यानें व्याकरणाचा मान राखावा हा काय चमत्कार आहे बरें! ज्यांना सामान्य सुरी हि कशी ती धरतां येत नाहीं, ज्यांनीं सान्या जन्मांत सूपाखेरीज इतर कोणतें हि रसायण पाहिलेलें नाहीं, त्यांना व्याकरणाच्या योग्यतेची पारख कशी होणार! व्याकरणशास्त्र हें मानवी व्यवहाराला फार उपकारक आहे. तद्भावीं केव्हां केव्हां तर मोठा अनर्थ गुदरतो व राजकीय उलाढाली करणाऱ्यांच्या प्राणावर येऊन बेततें. यास दृष्टान्त अनुभवावरून व इतिहासान्तरांतून शेकडों देतां येतील. परंतु, परप्रत्ययनेघबुद्धी जे आमच्या इकडील खड्डेवाशे त्यांच्या समाधानार्थ त्यांना मान्य अशा एका आधुनिक इंग्लिश मुत्सयाचें व्याकरण व वैयाकरण यांच्या संबंधानें काय मत आहे तें सांगतों. हालडेन या नांवाच्या एका पुढारी इंग्लिश मुत्सयानें The dedicated life या नांवाचा एक निबंध लिहिलेला दोन चार वर्षांपूर्वीं माझ्या नजरेस पडला.

ता ३८
१२३

यांत, व्युत्पत्ति व व्याकरण ह्यांच्या अभ्यासांत एकतानतेनें गर्क झालेल्या, परंतु चवढाळ अशा मूर्ख लोकांच्या अवहेलनेस पात्र झालेल्या एका वैयाकरणाचा दाखला दिलेला आहे व तो दाखला देतांना इंग्लिश श्रोतृवर्गाला असा उपदेश केला आहे कीं, बाबानों, कशाची हि पर्वा न करितां एकनिष्ठेनें हातीं घेतलेलें महत्कृत्य करा व तें करण्यांत उपरिनिर्दिष्ट वैयाकरणाचें अनुकरण करा. गुलाम-गिरी करून दमल्याभागलेल्या घाजुएटांनीं जी काय धोडीशीं ताकद् उरलीं असेल तीं सदर दाखला वाचण्यांत घालावी आणि आपल्या भिकार चारित्र्याचा तिरस्कार करावा.

एवढ्यानें हि व्याकरणशास्त्राची आवश्यकता यथास्थित पटत नसेल, तर मुज्जानीं पुढील एका बाबीचें मनन करावें. व्याकरणशास्त्र हें समाजशास्त्राचें व इतिहासशास्त्राचें व मानववंशशास्त्राचें मोठें उपकारक आहे. समाजशास्त्रांत, इतिहासशास्त्रांत व मानववंशशास्त्रांत तौलनिक व ऐतिहासिक व्याकरणाच्या साहाय्यानें अनेक गोष्टींचा उलगडा होत असतो व तो इतर कोणत्या हि शास्त्राच्या साहाय्यानें जसा व्हावा तसा समर्पक होत नाहीं. तौलनिक व ऐतिहासिक व्याकरण सिद्ध व्हावयाला वैयक्तिक व्याकरणाची आवश्यकता असते; सबब, वैयक्तिक व्याकरणशास्त्राची अत्यंत जरूर असते. अंतरे, व प्रत्यन्तरे व दाखले घेथें देत नाहीं. इच्छा असेल त्यानें त्या त्या शास्त्रांच्या इतिहासांतून व प्रतीतून दाखले पाहून घ्यावेत. पतंजलीनें महाभाष्याच्या प्रारंभी व्याकरणाचे दहावीस उपयोग दिले आहेत. ते हि वाटल्यास पहावे. तात्पर्य, विद्यमान मराठी भाषेचें व्याकरण शास्त्रीय पद्धतीनें लिहिण्याचा दामल्यांचा प्रयत्न राष्ट्राच्या प्रगतीस अत्यंत पोषक आहे. इतकेंच कीं हा प्रयत्न अनेक दोषांनीं अथपामून इतिपर्यंत प्रस्त आहे. सबब, प्रो. दामल्यांनीं मराठी भाषेचें व्याकरणशास्त्र रचण्याकडे आपली कुशाय व व्यापक बुद्धि पुनः एकवार लावावी.

भारत-इतिहास-सशोधक-मंडळ

या नांवाची पुणे येथे एक संस्था स्थापन झाली आहे. जे दहा पंधरा शोधक आपआपल्या परी संशोधनाचे काम करीत आहेत ते व समान-शालि गृहस्थ-व असे लोक कांहीं धोडे नाहींत-या उभयतांस एकत्र जमण्याची कांहीं तरी सोय व्हावी, हे जरूरीचे असल्यामुळे सदरहु मंडळ अस्तित्वांत आले आहे. एकत्र जमण्याने शंकासमाधान, प्रश्न, विचारपूस तेथल्या तेथे समक्ष करता येऊन, व्यक्तिमात्राच्या विस्कलित प्रयत्नांना संकलित रूप मिळते, होतकरू शोधकांना कामाची दिशा लागते, व इष्ट जे संशोधन त्याची प्रगति होते. १ लेखांचा संग्रह करण्याचे, २ तो ठेवण्यासाठी संग्रहालय उभारण्याचे, ३ ऐतिहासिक ग्रंथसंग्रह जुळविण्याचे, ४ संदर्भ ग्रंथ एकत्र करण्याचे, ५ ताम्राशीलदि लेखांच्या संशोधनाचे व संग्रहाचे, इतकेच नव्हे तर हा प्रयत्न चालू ठेव नच लोकांना सहज प्रिय होतील असे ऐतिहासिक ग्रंथ निर्माण करण्याचे काम मंडळाच्या चालकांनी आपले शिरावर घेतले आहे. उघडच आहे की, हीं कामे धिमेपणानेच व्हावयाची आहेत. या भंगीरथ यत्नांचा अल्पसा प्रारंभ म्हणून मंडळाने खालील ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत.

१. अहवाल शके १८३२ सालाबद्दल. यांत रा. राजवाडे यांचे पाणिनी-कालनिर्णय, शंभुर्णी, निंबगांव, शेलपिंपळगांव, सेड व मसूर येथील शिलालेख, तुकारामाचा अभंग, हसन गंगाबाहणी, लेखनप्रशस्ति, मानभावी लिपि वगैरे २५।३० संशोधनात्मक लेख छापले आहेत. किं. ३ रुपये.

२. अहवाल शके १८३३ सालाबद्दल. यांत उपाहरण, गीताचंद्रिका व वैयकवाड हीं जुनीं मराठी खंड-काव्ये रा. राजवाडे यांनी संपादली आहेत. चित्पावन, जोशी व पाध्ये, वगैरे वाद छापले असून, धुळप, व श्रीधर-स्वामी, यांचेबद्दल बऱ्याच नवीन माहितीचे लेख आले आहेत. ज्ञानेश्वर, निवृत्तिनाथ, मुक्ताबाई, तान्हाजी वगैरेचीं नवीन पदे, अभंग वगैरे छापले आहेत. शिवाय सुमारे ४५० शब्दांच्या मार्मिक व्युत्पत्त्या हि छापल्या आहेत. किंमत ५ रुपये.

३. अहवाल शके १८३४ च्या पहिल्या सहामाहीबद्दल (छापत आहे). यांत रा. साने, राजवाडे, देव, चांदोरकर, केळकर, पराजपे, पटवर्धन वगैरे संशोधकांचे मार्मिक ऐतिहासिक लेख छापले जात आहेत.

अप्पाबळवंताचा वाडा,
शनवार, पुणे शहर.

चितणीस,
भा. इ. सं. मंडळ.

15 JAN 1935

श्री सौ गं. पं.
वाचनालय, भोर